

JOURNAL OF BALKAN AND BLACK SEA STUDIES

No: 7 | December 2021

Journal of Balkan and Black Sea Studies

Year 4, Issue 7

December 2021

e-ISSN: 2667-470X

editors

Editor in Chief and Owner

Mehmet HACISALİHOĞLU, Prof. Dr.,
Yıldız Technical University,
Director of Center for Balkan and Black Sea Studies (BALKAR)

Managing/Section Editors

Former Yugoslavia:

Responsible Director: Hakan DEMİR, PhD., Sakarya University
Jahja MUHASILOVIĆ, PhD. International University of Sarajevo

Greece, Cyprus:

Deniz ERTUĞ, PhD., Istanbul

Albania, Kosovo:

Fatih Fuat TUNCER, Assoc. Prof. Dr., Istanbul Gelişim University

Caucasus, Russia:

Keisuke WAKIZAKA, Assist. Prof. Dr., Istanbul Gelişim University

Bulgaria, Romania:

Cengiz YOLCU, PhD cand., Istanbul 29 Mayıs University

Secretary

Ersin YILMAZ, Zeyneb GÖKÇE (YTU BALKAR Assistants)

Editorial Board

Chair: Mehmet HACISALIHOĞLU, Prof. Dr.,
Fuat AKSU, Assoc. Prof. Dr., Yıldız Technical University
Isa BLUMI, Prof. Dr., American University of Sharjah
Cengiz ÇAĞLA, Prof. Dr., Yıldız Technical University
Ali ÇAKSU, Assoc. Prof. Dr., Yıldız Technical University
Bilgin ÇELİK, Assoc. Prof. Dr., Dokuz Eylül University
Neriman ERSOY-HACISALIHOĞLU, Assoc. Prof. Dr., Istanbul University
Ayşe KAYAPINAR, Prof. Dr., National Defence University
Levent KAYAPINAR, Prof. Dr., Ankara University
Elçin MACAR, Prof. Dr., Yıldız Technical University
Çiğdem NAS, Assoc. Prof. Dr., Yıldız Technical University
Ali Fuat ÖRENÇ, Prof. Dr., Istanbul University
Nurcan ÖZGÜR-BAKLACIOĞLU, Prof. Dr., Istanbul University
Esra ÖZSÜER, Assoc. Prof. Dr., Istanbul University
Laçın İdil ÖZTİÇ, Assoc. Prof. Yıldız Technical University
Milena PETKOVA, Assist. Prof. Dr., Kliment Ohridski University, Sofia
Cevdet ŞANLI, Assist. Prof. Dr., Yıldız Technical University
A. Gül TOKAY, PhD., Istanbul/London

International Advisory Board

Vermund AARBAKKE (Assist. Prof. Dr., Aristotelian University of Thessaloniki)
Fikret ADANIR (Prof. Dr., Bochum)
Yıldırım AĞANOĞLU (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)
Bülent AKYAY (Assist. Prof. Dr., Trakya University)
Giorgi ANCHABADZE (Prof. Dr., Ilia State University, Tbilisi)
Andrey ANDREEV (Prof. Dr., Veliko Tarnovo University)
Ali ASKER (Assoc. Prof. Dr., Karabük University)
Mustafa AYDIN (Prof. Dr., Kadir Has University)
Mustafa AYDIN (Prof. Dr., İstanbul University)
Ayşegül AYDINGÜN (Prof. Dr., Middle East Technical University)
Aydm BABUNA (Prof. Dr., Boğaziçi University)
Evgeniy BAHREVSKIY (Dr., Russian Cultural and Natural Institute, Moskva)
Bojan BALKOVEC, (Assoc. Prof. Dr., Ljubljana University)
Evren BALTA (Assoc. Prof. Dr., Özyeğin University)
Tsira BARAMIDZE (Prof. Dr., I. J. Tbilisi State University)
Nikica BARIĆ, (Dr. Croatian Institute of History)
Boban BATRIČEVIĆ, (Dr., University of Montenegro)
Milivoj BEŠLIN, (Dr., Belgrade University)
Kemal BEYDİLLİ (Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs University)
Ourania BESSİ (Dr. Birmingham University)

Yuliya BİLETİSKA (Dr. Erciyes University)
Faruk BİLİCİ (Prof. Dr., INALCO, Paris)
Bülent BİLMEZ (Prof. Dr., İstanbul Bilgi University)
Nuray BOZBORA (Prof. Dr. Marmara University)
Nazım CAFEROV (Assist. Prof. Dr., Azerbaijan State Economy University)
Zdenko ČEPIĆ, (Prof. Dr., Institute of Contemporary History -Slovenia)
Tihomir CIPEK, (Prof. Dr., Zagreb University)
Merab CHUKHUA (Assoc. Prof. Dr., I. J. Tbilisi State University)
Konrad CLEWING (Dr., Südost-Institut, Regensburg)
Ahmet CONKER (PhD., Yıldız Technical University)
Mitat ÇELİKPALA (Prof. Dr., Kadir Has University)
Birgül ÇOLAKOĞLU (Prof. Dr., İstanbul Technical University)
Melek DELİLBAŞI (Prof. Dr., Ankara)
Birgül DEMİRTAŞ (Prof. Dr., TOBB Economics and Technology University)
Ayşe DIETRICH (Prof. Dr., International Journal of Russian Studies)
Ljubodrag DIMIĆ, (Prof. Dr., Belgrad University)
Margarita DOBREVA (PhD., Institute for Balkan Studies, Sofia)
Feridun M. EMECEN (Prof. Dr., 29 Mayıs University)
Halit EREN (Prof. Dr., IRCICA Director General)
M. Ozan ERÖZDEN (Prof. Dr., MEF University)
Rossitsa GRADEVA (Assoc. Prof. Dr., American University in
Bulgaria/Blagoevgrad)
Nevena GRAMATIKOVA (PhD., Bulgarian National Library)
Darina GRIGOROVA (Prof. Dr., Sofia University)
Abdurrahman GÜMÜŞ (Dr., Yıldız Technical University)
Abdullah GÜNDOĞDU (Prof. Dr., Ankara University)
Sadriye GÜNEŞ (Assoc. Prof. Dr., İstanbul University)
Fuat HACISALİHOĞLU (Assist. Prof. Dr., Ordu University)
Ali HÜSEYİNOĞLU (Assoc. Prof. Dr., Trakya University)
Nedim İPEK (Prof. Dr., Ondokuz Mayıs University)
Toğrul İSMAYIL (Prof. Dr., Sütçü İmam University)
Mümin İSOV (Assist. Prof. Dr., Trakya University)
Husnija KAMBEROVIĆ, (Prof. Dr., Sarajevo University)
Tomasz KAMUSELLA (Assoc. Prof. Dr., The University of St Andrews)
Ertuğrul KARAKUŞ (Assoc. Prof. Dr., Kırklareli University)
Ayşe KAYAPINAR (Prof. Dr., National Defense University)
Levent KAYAPINAR (Prof. Dr., Ankara University)
Özkan Özer KESKİN (PhD., Ordu)
Machiel KIEL (Prof. Dr., Bonn)
Hakan KIRIMLI (Prof. Dr., Bilkent University, Ankara)
Markus KOLLER (Prof. Dr., Bochum University)
Işık KUŞÇU (Assoc. Prof. Dr., Middle East Technical University)
Şule KUT (Prof. Dr., Okan University İstanbul)
Elçin MACAR (Prof. Dr., Yıldız Teknik University)
Hans Georg MAJER (Prof. Dr., Munich)
Mirjana MARINKOVIĆ (Prof. Dr., Belgrade University)
Admir MULAOSMANOVIĆ (PhD., International University of Sarajevo)

Mirela MURGESCU (Prof. Dr., Bucharest University)
Ghia NODIA (Prof. Dr., Ilia State University, Tbilisi)
Hasan OKTAY (Assoc. Prof. Dr., Uluslararası Vizyon University, Gostivar)
Mehmet Akif OKUR (Prof. Dr., Yıldız Technical University)
Mehmet ÖLMEZ (Prof. Dr., Istanbul University)
Gencer ÖZCAN (Prof. Dr., Istanbul Bilgi University)
Kader ÖZLEM (Assist. Prof. Dr., Uludağ University)
Enriketa Papa PANDELEJMONI (PhD., Tirana University)
Ivan PARVEV (Prof. Dr., Sofia Kliment Ohridski University)
Antoni PEHAR (PhD., Sarajevo)
Spyridon PLOUMIDIS (PhD., National Kapodistrian University of Athens)
Lyubomir POZHARLIEV (Dr. phil., Leibniz-Institut für Länderkunde, Leipzig)
Radmila RADIĆ, (PhD., Institute for Recent History of Serbia)
Mihai Sorin RADULESCU (Prof. Dr., Bucharest University)
Florian RIEDLER (Dr. phil., University of Leipzig)
Biljana RISTOVSKA-JOSIFOVSKA (Prof. Dr., Institute of National History,
Skopje)
Stefan ROHDEWALD (Prof. Dr., University of Leipzig)
Orlin SABEV (Prof. Dr., Institute for Balkan Studies, Sofia)
Georgios SALAKIDES (Assoc. Prof. Dr., Thrace Demokretus University,
Komotini)
Abdullah SAYDAM (Prof. Dr., Erciyes University)
Oliver Jens SCHMITT (Prof. Dr., University of Vienna)
Oleksandr SEREDA (Assist. Prof. Dr., İstanbulUniversity)
İbrahim SEZGİN (Prof. Dr., Edirne)
S. Akşin SOMEL (Assoc. Prof. Dr., Sabancı University)
Ali Emre SUCU (Ph.D. candidate, MGIMO Moscow)
Ilira SULO (Prof. Dr., University of Tirana)
Oktay F. TANRISEVER (Prof. Dr., ODTÜ)
Abdullah TEMİZKAN (Assoc. Prof. Dr., Ege University)
Ljubinka TRGOVČEVIĆ (Prof. Dr., Belgrade University)
Zaza TSURTSUMIA (Prof. Dr., Queen Tamar University, Tbilisi)
Tsvetelina TSVETKOVA (PhD., Sofia)
Ömer TURAN (Prof. Dr., Middle East Technical University)
Fatma Sel TURHAN (Assoc. Prof. Dr., Istanbul Technical University)
Novica VELJANOVSKI, (Prof. Dr., Macedonia)
Anđelko VLAŠIĆ, (PhD., Croatian Institute of History)
Zeynep ZAFER (Prof. Dr., Ankara Üniversitesi)

General Information

Journal of Balkan and Black Sea Studies is an interdisciplinary refereed journal focusing on the humanities and social sciences of the Balkan countries and the former Soviet republics. The journal welcomes contributions in the fields of history, economics, politics, international relations, culture, art, geography, literature, theology, ethnography and environmental sciences. The idea behind this initiative is to extend a cross-cultural and cross-disciplinary approach over issues of regional importance. Under this light, the journal aspires to act as an academic forum for scholars in historical as well as contemporary context on a wide range of cross-regional issues and to provide the epistemological framework for a comparative investigation, which would enhance our understanding of the Balkan, and Black Sea societies, politics and communities. Furthermore, manuscripts connecting the region with wider scopes, such as technological applications, will be also considered.

The journal is published online with two issues per year (June and December) commencing in 2018 and themed issues are anticipated. Submitted manuscripts should be original and not published or under consideration for publication elsewhere. Their length should not exceed 8.000 words. The manuscript will be subject to anonymous peer-review by at least two members of the scientific committee. The use of graphics and images in colour is encouraged and not subject to limitations (within reason). However, it is the responsibility of the individual authors to acquire copyright permission if needed. The language for manuscripts is English and Turkish. Articles, other than in English or Turkish, will be occasionally accepted. Articles must have an abstract of up to 150 words in English.

Indexes and Platforms: ISI, DRJI, ASOS, Cite Factor, H-Soz-Kult, H-Net, WorldCat, ResearchGate, WZB, academia.edu.

Copyright@2021 by BALKAR

Design and Page Setting

Mehmet Hacısalihoğlu

Conditions of Publication

Guidelines for Submission: Each issue will include articles, review essays, and shorter book reviews. All articles are to be submitted in electronic form to the journal editorial board at <http://dergipark.org.tr/balkar> and at balkar@yildiz.edu.tr. Submissions are to be up to 8,000 words in length and may be accompanied by footnotes and a bibliography. Transliterations will be kept to a minimum, and when used will follow the standard adopted by the appropriate scholarly bodies in the respective language areas. Articles are expected to be written in English though submissions in other languages can also be considered. Review essays are to be up to 4,000 words in length. They may review one or more books and may also focus on multiple works of a single author, works in a series, or publications around particular historical sources. Book reviews are to be 1,000 words in length.

Review of Submissions: All submissions are evaluated through a double-blind review process and include review both by editorial board members and external reviewers. *Publishable Copy:* Articles are to be submitted via electronic means in Word format and accompanied by a copy in pdf format. The pictures and figures should be sent separately in 200 dpi resolution in tif format.

General Style Rules: 1. The text must be formatted with 1.5-inch margins and be double-spaced. 2. A separate cover sheet must be included with the manuscript title, author's name, ORCID iD Number, professional affiliation, complete mailing address and telephone number. 3. A short abstract of 70–100 words in English (including also key words) should accompany the article. 4. Capitalization: authors should be consistent in their use of capitalization. 5. Italics: the titles of works and periodicals should normally be italicized. Foreign words should also be italicized. 6. In general, foreign words and phrases, both in main text and footnotes should be provided in translation. All non-Roman alphabets should be transliterated according to the rules of international transliteration. 7. All articles should include footnotes. 8. All articles should have a bibliography at the end of the article. 9. Illustrations, tables, maps and figures must be numbered consecutively in the text and captions identifying the source of any image or data should be used. Figure title: below the picture; Table title: above the table. 10. For further reference, The Chicago Manual of Style Online (<http://www.chicagomanualofstyle.org>) is recommended.

Editorial Office Contacts

Journal Website: <http://dergipark.org.tr/balkar>

Postal address:

BALKAR, Yıldız Technical University,

Davutpaşa Campus, İİBF,

34220 Esenler, Istanbul-Turkey

e-mail: balkar@yildiz.edu.tr

Tel: +90212383 68 33

Contents

Articles

11-32

The Role of the Vlachs in the Bogomils' Expansion in the Balkans
Octavian Ciobanu, PhD.,
Grigore T. Popa University

33-62

Sembolik Etnisitenin Uzunyayla Abaza ve Çerkeslerinde Tezahürü:
Sülale Damgaları
Didem Çatalkılıç, Dr.

63-87

“Kölelerin İsyanı” nı Bastırmak: Bulgaristan’da Yasaklanan Bir Film ve
Türkiye
Cengiz Yolcu, PhD. cand.,
Istanbul 29 Mayıs University, Department of History

89-112

Post-genocidal Balkans Peace: Human Justice, Morality, Memory and
Oblivion
Faruk Hadžić,
Independent researcher/scholar,
Bosnia and Herzegovina

Book Reviews

113-117

Georgi Zelengora, *Türkiye’deki Pomaklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu,
2017, 208 sayfa. ISBN: 978-975-16-3425-2.
Dilara Avcı, Arş. Gör.,
Arş. Gör., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

119-126

Ozan Erözden, *Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi*.
Ankara: Dost Kitapevi Yayınları, 2017, 263 sayfa. ISBN: 0000-0003-1081-
9397.
Nazlıcan Çınar Aslan,
Yıldız Technical University

Editorial

Journal of Balkan and Black Sea Studies is an Istanbul-based journal aiming at strengthening academic exchange among social scientists from Turkey, the Balkans, the Caucasus and Eastern European countries. We started the journal in 2018 and have published seven issues until now. The seventh issue includes four research articles and two book reviews.

The first article of the issue 7 titled “The Role of the Vlachs in the Bogomils’ Expansion in the Balkans” by *Dr. Octavian Ciobanu* deals with the an old idea about the contribution of Vlachs to the spread of Bogomilism in the Balkans. Vlachs and Slavs had the greatest contribution to the expansion of Bogomilism. To explain the role of the Vlachs, the article first explores the presence of the Vlachs along the Via Militaris and Via Egnatia and the references about their faith. Then it focuses on the references about the Vlachs’ contribution to the spread of Bogomilism in Serbian, Montenegrin, Bosnian, Dalmatian, and Croatian lands.

The second article of the issue 7 titled “Expression of Symbolic Ethnicity in Abaza and Circassian of Uzunyayla: Damgas of the Families” (in Turkish) by *Dr. Didem Çatalkılıç* deals with the current and past usage areas of the family *tamgas* are examined based on our questions to the tradition bearers during our fieldwork in the centre of Ankara and the Abaza and Circassian villages of the Pınarbaşı, Kayseri in 2017, 2018, 2019, 2020 and 2021. *Dr. Çatalkılıç* aims to explain how the *tamga*, which is an ethnic symbol, affects the formation of ethnic identity in Uzunyayla and how its usage areas in Caucasus remain in the memories of residents in Uzunyayla.

The third research article of the issue 7 titled “Suppressing ‘the Slaves’ Revolt’: Banning a Movie in Bulgaria and Turkey’s Stance” (in Turkish) by *PhD. candidate Cengiz Yolcu* aims to discuss why and how a movie based on the Bulgarian revolutionary movement and a Bulgarian national hero was prevented to be shown publicly on the claim of Turkish government and the diplomats.

The fourth research article of the issue 7 titled “Post-genocidal Balkans Peace: Human Justice, Morality, Memory and Oblivion” by *Faruk*

Hadžić addresses the identification of transitional, retributive and restorative justice, ICTY, and historiographical memory as the moral foundation of conflict transformation and peacebuilding normativeness in post-Yugoslav societies.

The issue also includes two book reviews. First, Georgi Zelengora's book titled *Türkiye'deki Pomaklar* (Türk Tarih Kurumu, 2017) was reviewed by Arş. Gör. Dilara Avcı. Second, Ozan Erözden's book titled *Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi* (Dost Kitapevi Yayınları, 2017) was reviewed by Nazlıcan Çınar Aslan.

I would like to thank the editorial board members of our journal, especially *Cengiz Yolcu*, for their hard work and contributions to this issue. I also thank the authors of the articles and all the referees for their precious efforts during the evaluation process of the articles.

Mehmet Hacısalihoglu, Prof. Dr.

Editor in Chief

The Role of the Vlachs in the Bogomils' Expansion in the Balkans

Octavian Ciobanu*

Abstract:

The paper approaches an old idea about the contribution of Vlachs to the spread of Bogomilism in the Balkans. Vlachs and Slavs had the greatest contribution to the expansion of Bogomilism. To explain the role of the Vlachs, the article first explores the presence of the Vlachs along the Via Militaris and Via Egnatia and the references about their faith. Then it focuses on the references about the Vlachs' contribution to the spread of Bogomilism in Serbian, Montenegrin, Bosnian, Dalmatian, and Croatian lands. It concludes that the main contribution of the Vlachs on the Bogomils' expansion was in the Western Balkans.

Key words: Bogomilism, Vlachs, Balkans, Paulicianism.

* Ph.D., Grigore T. Popa University, Iasi, Romania, ORCID ID: 0000-0001-8936-8335
e-mail: oct.ciobanu@gmail.com

Introduction

The first work about the contribution of the Balkan Vlachs to the spread of Paulicianism was written by Isidor Ieșan.¹ The Balkan Vlachs were the Romance-speaking heirs of the Roman citizens of the Eastern Roman Empire. When migrant Slavs occupied parts of the Eastern Roman Empire, all Romance-speaking citizens were forced to run to the forests and mountains due to the pagan Slavs ferocity and started pastoral activities. Vlachs dwelled in all the Balkan lands since the early medieval times. Vlachs' first church services were in the Latin language, but later, around the 10th century, after the Christianization of the Slavs, the language shifted into Slavonic language in the territories controlled by Slavs. Vlachs initially were the majority of dwellers in the Balkans, but later, a large part was Slavicized in time and started to speak Slavic languages.

The Paulician heresy started in Armenia, a province of the Eastern Roman Empire, and spread towards the Balkans, especially in Macedonia and around the Roman trade routes. Macedonia is regarded as the cradle of Bogomilism.² Adherents to Paulicianism in the Balkans were also called Bogomils, Massalians, Patarenes, Babuni, etc.

Spreading Directions

The spread of Paulicianism happened from East to West direction. From Asia and Constantinople, the most used routes were Via Militaris, through "Macedonia *thémata*" and Via Egnatia, through "Bulgaria *thémata*". As can be seen in Fig. 1, the Romans reversed the administrative names of the two lands, Macedonia and Bulgaria.

¹ Isidor Ieșan, *Secta patarenă în Balcani și în Dacia Traiană* (București Institutul de arte grafice C. Sfetea, 1912), 699.

² Steven Runciman, *The Medieval Manichee: a Study of the Christian Dualist Heresy* (Cambridge, 1960), 49-50.

Fig. 1: *Thémata* Bulgaria and *thémata* Macedonia
[https://en.wikipedia.org/wiki/Theme_\(Byzantine_district\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Theme_(Byzantine_district))

Many Armenian Paulicians were brought to Europe, the majority in the Philipopolis area, around Via Militaris of so-called “Macedonia *thémata*”. Ana Comnena wrote in “The Alexiad” about the Balkan Mountains of “Macedonia *thémata*”: “On either side of its slopes (Balkan Mountains) dwell many very wealthy tribes, the Dacians (later called Romanians) and the Thracians on the Northern side, and on the Southern, more Thracians and the Macedonians.”³ Isidor Ieșan considered that Vlachs’ uprising that led to the emergence of the Vlach-Bulgarian state was supported by the Bogomil Vlachs.⁴

The main area of Paulicianism or Bogomilism in the Balkans was in ancient Macedonia, in connection with Via Egnatia. Ancient Macedonia was a land contained in the *thémata* called “Bulgaria”, a military and administrative division of the empire created from the areas of the encampment of the territorial armies. Therefore, the Bogomils and their preachers who spread to the West were wrongly called “Bulgarians” (instead of Macedonians), after the name of the imperial *thémata*.

Both routes, Via Militaris and Via Egnatia, passed through lands inhabited by Vlachs, the autochthonous dwellers of the Balkans. Isidor

³ Ana Comnena, *The Alexiad*, trans. E. A. Dawes (London, 1928), 253

⁴ Isidor Ieșan, *Secta patarenă în Balcani și în Dacia Traiană* (București, Institutul de arte grafice C. Sfetea, 1912), 682.

Ieșan hypothesized that the Balkan Vlachs were the ones, who spread Bogomilism in the Balkans and not the Slavs.⁵

Via Militaris Area

One of the first data about Paulicians came in 970, when a lot of Armenian Paulicians were brought to Europe. During the rule of Alexius Comnenus, thousands of Paulicians of the Philippopolis area were enlisted in the imperial army and were engaged against the Normans. Emperor Alexius, dissatisfied with the behaviour of Paulicians during the war, disbanded their units. As a result, the Paulicians started a rebellion. The Vlachs of the surrounding area of Philippopolis and an army of Pechenegs adhered to Paulician rebels⁶. The leader of Paulicians was Travlos, a former courtier of Alexius. Paulicians set up their camp at Veliatova and in the ensuing battle, the Romans were defeated (1086). A new army, led by Taticius managed to make Pechenegs to retreat to Paristrion. Without the main military help, Paulicians were relocated to Alexiopolis or Neocastron and many of them were converted to Christianity.⁷

A Vlach called Ivanko managed to establish an autonomous land around Philippopolis at the end of the 12th century. Initially, Ivanko was the boyar of the Vlach court of Asan brothers, the rulers of the Vlach-Bulgarian state. Emperor Isaac gave him the military command of Philippopolis and Ivanko was for a while the defender of the Roman Empire but soon became the enemy of the empire.⁸ Ivanko captured new territories around his possession along the road from Philippopolis through Smolena, reaching Mosynopolis and Xantheia. He allowed the Vlach compatriots of the newly conquered lands to remain in their lands.⁹

Later, under Ottoman rule, the remaining Paulicians lived in an area near Philippopolis, and further northward. In the 17th century, they were converted into Catholicism.

⁵ Isidor Ieșan, *Secta patarenă în Balcani și în Dacia Traiană* (București, Institutul de arte grafice C. Sfetea, 1912), 690.

⁶ Stanley Sandler, *Ground warfare. An International Encyclopedia* (ABC Clio, 2002), 109.

⁷ George Finlay, *A History of Greece* (Cambridge University Press, 2014), 65.

⁸ Niketas Choniates, *O city of Byzantium, Annals*, trans. Harry J. Magoulias (Wayne State University Press, Detroit, 1984), 259.

⁹ Niketas Choniates, *O city of Byzantium, Annals*, trans. Harry J. Magoulias (Wayne State University Press, Detroit, 1984), 283.

Bogomilism has little importance in the history of the Bulgarian state. There are a lot of works of Bulgarian scholars, however it could be said that their works are exaggerated. Historian John Fine wrote that,

“Since the Bogomils cannot be found playing a role in any political or social event in Bulgarian history, Bogomilism had little impact in Bulgarian history...if we are analyzing Bulgarian history as a whole and significant movements and causes of historical developments in Bulgaria, Bogomilism’s importance has been tremendously exaggerated in all historical works”.¹⁰

In addition, historian Isidor Ieșan wrote about the exaggerations of some pro-Slavic historians in their works about the Bulgarian Bogomils and Slavs’ history.¹¹ Also, Steven Runciman wrote about the Bogomilism in Bulgarian lands: “If there had been much heresy there would have been heresy-hunts, and some record would almost certainly have survived”.¹²

Via Egnatia Area

According to several sources, the main Bogomil settlements were in the area of today Macedonia. The majority of the adherents of the Bogomils in Macedonia were Greeks, Vlachs, Slavs, Romanised Cumans, and Pechenegs.¹³

A Vlach called Dobromir Chrysus, with an army of 500 Vlachs, managed to establish an autonomous land along the Vardar River valley and in the Moglen area.¹⁴ In 1197, Emperor Alexius besieged Prosek, Chrysus’ fortress near the Vardar River but failed to conquer it. Later, in 1208, another Vlach, called Strez, claimed Chrysus’ possessions. Strez was helped by an army of Serbs and managed to control all of Macedonia until his death.¹⁵ Even today, the Moglen area is dwelled by a Romance-

¹⁰ John Fine, *The early medieval Blakans* (University of Michigan Press, 1983), 179.

¹¹ Isidor Ieșan, *Secta paterenă în Balcani și în Dacia-traiană* (Institutul de arte grafice C. Sfetea, București, 1912), 679.

¹² Steven Runciman, *The Medieval Manichee. A Study of the Christian Dualist Heresy* (Cambridge University Press, 1999), 81.

¹³ Robert Mihajlovski, “Bogomils on Via Egnatia and in the Valley of Pelagonia: The Geography of a Dualist Belief,” *Byzantinoslavica: revue internationale des etudes byzantines*. 72, (2014): 152-170.

¹⁴ Niketas Choniates, *O city of Byzantium, Annals*, trans. Harry J. Magoulias (Wayne State University Press, Detroit, 1984), 267.

¹⁵ Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250* (Cambridge University Press, 2006), 688.

speaking population called Megleno-Romanians and their language is very close to Romanian and Aromanian.¹⁶ St. Hilarion, Bishop of Moglen, was confronted in his diocese with a large number of Bogomil heretics in the middle of the 12th century.¹⁷ The Orthodox Christian Church prosecuted the Bogomils and built churches and monasteries for anti-Bogomil purposes in all Macedonia, some of them in the places of former Bogomil holy houses.

Nânta (Notia in Greek) was the largest Vlach village in the Meglen region and there it was the place of a monastery built by St. Hilarion on the place of a Bogomil house. The church succeeded in converting the Bogomils but was not entirely successful. During the 17th and in the beginning of the 18th century, the former Bogomil Vlachs of Nânta were Islamised. Later, the converts were transferred to European parts of today Turkey. Tede Kahl wrote that in the 20th century "...some of the Nânta inhabitants were a crypto-Christian community".¹⁸ Another known group of Aromanians, fully assimilated by Greeks, of surrounding areas, is called *Sărăcăciani* in Aromanian.¹⁹ They are called Sarakatsani in English, Karakachani in Bulgarian, and Crnovunci in Serbian.

The Vlachs, called themselves Aromanians in this area, were spread in all of Macedonia but the densest areas dwelled by them were around the lakes Ohrid and Prespa, near Via Egnatia and in a zone near Štip and Kocani villages, where they live even today. (Fig. 2)

¹⁶ Capidan Theodor, "Meglenoromânii, vol. II.: Literatura populară la meglenoromâni" *Cultura Națională - Academia Română. Studii și Cercetări*, București, VII, (1928): 54.

¹⁷ Steven Runciman, *The Medieval Manichee* (Cambridge University Press, 1999), 80.

¹⁸ Tede Kahl, "The islamisation of the Meglen Vlachs," *Nationalities Papers*, Vol. 34, No. 1, (2006), 74.

¹⁹ Theodor Capidan, "Sărăcăciani," *Dacoromania*, 4, (1924), 923-959.

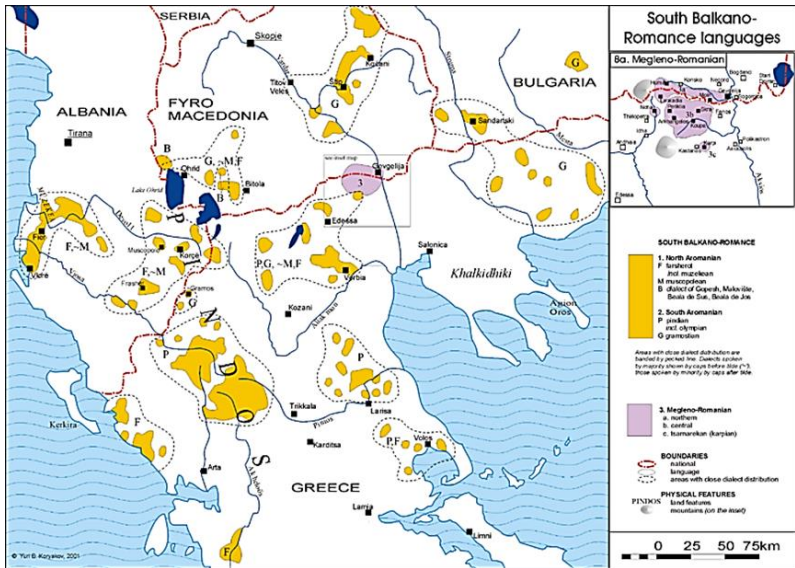

Fig.2: Aromanians around Macedonian lands
<https://en.wikipedia.org/wiki/Aromanians>

There were and there are many Aromanian villages in different parts of old Macedonia, even today in Albania and Greece. George Kedrenos has a mention about Vlachs in 976 when they were guides and guards of Roman caravans in the Balkans. Between Prespa and Kastoria they fought and killed a Bulgarian rebel named David, brother of the Bulgarian ruler Samuil.

An interesting topic is of the Paulician or Bogomil cemeteries. One of them was located near the Banitsa village (today Vevi) but was destroyed in 1982.²⁰ The cemetery contained a lot of ringed crosses, and probably they were of the Paulicians reconverted to Orthodoxy.²¹ Similar ringed crosses may be seen today near Greek village Nea Chalkidona. (Fig. 3)

²⁰ Elias Petropoulos, "Les Tombes bogomiles en Greece?" *Le Fou*, vol. 21/22, (1982), 53-54.

²¹ Konstantinos Chryssogelos, "The Byzantine heritage in Greek Cinema: the lone case of Doxobus," in: *Byzantium in Dialogue with the Mediterranean: History and Heritage*, (Brill, 2019), 272.

Fig. 3: Bogomil cemetery near Nea Chalkidona
<https://www.wikidata.org/wiki/Q28858514>

A large group of the Bogomils lived around the Babuna Mountain in central Macedonia, between Prilep and Veles. Babuna region was densely populated with Bogomils, who fled because of the persecutions. From Macedonia, Bogomils were widespread further, under different names: Patarens, Babuns, etc. An important role had the Bogomil Vlachs who came to dominate the carrying trade, caravans, and guards across the Balkans. Also, transhumant Vlach families probably contributed to the spread of Bogomilism with their annual displacements between mountains and plains. Material evidence and recent observations showed that the transhumance in Northern and Western regions of Macedonia in the twentieth century still uses the routes of the ancient Vlachs.²²

Bogomil Vlachs in Serbian Lands

From Macedonia, Bogomilism easily arrived in Serbian lands where Vlachs and Slavs lived together. Vlachs (Aromanians) lived in the Southern parts, and other Vlachs (later called Romanians) in the Northern parts, approximately in the former Moesia, Dacia Mediterranea, and Dacia Ripensis. Between them, there were the Torlaks, a group of autochthonous bilingual Vlachs, later assimilated by Slavs or Turks. There are today opinions that Serbs are assimilated Vlachs: "...one can speak in this area about Vlachs which evolved into the Serbian nation."²³

²² NGL Hammond, "Travels in Epirus and South Albania before World War II," *Anc. World* 8, 1-2 (1983): 36,44.

²³ Ilona Czamanska, "Vlachs and Slavs in the Middle Ages and Modern Era," *Res Historica* 41 (2016): 20.

Štefan Starešu wrote that the Raska area of the Serbian lands was called Old Vlachia or Stari Vlaska in Serbian, meaning the land of Vlachs.²⁴

The numerous Vlachs in Serbian lands made some Slavic writers to argue that the term “Vlach” was used just to mean “shepherd” but this opinion is rejected by the experts.²⁵ Benedikt Kuripešić (Benedict Curipeschitz), a Habsburg envoy to Süleyman the Magnificent, who travelled through the Balkans in 1530-1531 in “Lower Bosnia”, mentioned the Serbs (Surffen), also called the Vlachs (Wallachen), Ćići (Zitzen) and Martoloses (Marcholosen).

Bogomils were called Babuns in Serbian lands, a name of a Macedonian mountain. A lot of documents contain data about the Vlach Bogomils in Serbian lands. A document about the Bulgarian St. Ephrem, Patriarch of Serbia around 1400, talks about his dispute with a “Messalian” (Bogomil) Vlach who loses and dies promptly.²⁶ A Habsburg envoy to the Ottomans, who travelled through the Balkans in 1530-1531, mentioned the Vlachs, also called Tsitsi (Aromanians), of St. Paul’s faith (Paulicians), originating from Smederevo and Belgrade.²⁷ This may indicate that the Vlachs were the exponents of the Bogomilism in Serbia, for a period of time. Rulers of the Serbian lands, like Stefan Nemanja, also started harsh actions to destroy the Paulician/Babun heresy. The leader of the heretics and his followers were executed or exiled.²⁸

Another Serbian ruler, Stefan Dušan, called himself “*Imperator Raxie et Romanie, dispotus Larte et Blahie comes*”²⁹ initiated a law code containing several clauses with penalties for Babuns.³⁰ Bogomilism in Serbian lands reached a peak in the twelfth century and then started to die because of Orthodox Church measures. Some Bogomil necropolises (Peručac, Bajina Bašta, Hrta, Rastište, Prijepolje) remained in Southwest part of today Serbia, along the paths of the Vlachs’ transhumance.

²⁴ Štefan Starešu, “Medieval name and ethnicity: Serbs and Vlachs”, *Balkanica Posnaniensia*, XXII/1, Ius Valachicum I, Poznań – Bucharest (2015): 82.

²⁵ Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History* (New York University Press, 1994), 79.

²⁶ P. Pavlov, V. Grudkov, *Zhitia na sv. Patriarch Joakim i Tarnovski, sv. Isai Serski i sv. Patriarch Efrem Pechki* (Veliko Tarnovo, 1999), 77-78.

²⁷ Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, trans. Đorđe Pejanović (Čigoja štampa, Beograd, 2001), 26-27.

²⁸ Andrew P. Roach, “The Competition for Souls: Sava of Serbia and Consumer Choice in Religion in the Thirteenth Century Balkans”, *Гласник на ИНИ*, 50, 1 (2006): 152.

²⁹ Silviu Dragomir, *Vlahii Nord-Balcanici in Evul Mediu* (Editura Academiei, 1959), 26.

³⁰ Maja Angelovska Panova, “Punishment of heretics: comparisons and contrasts between Western and Eastern Christianity in the Middle ages”, *Journal of History*, XLVII, No.1 (2012): 153.

Bogomil Vlachs in Herzegovina

From Macedonia and Serbia, Bogomilism spread to Bosnia, with the contribution of Vlachs. The majority of Bogomils in Bosnia were the Vlachs, according to written documents and to numerous necropolises of the Vlachs, called “*stecci*” by Slavs.

In addition, the majority of the Orthodox Christians in Bosnia were the same Vlachs. So important was the number of the Vlachs of the Bosnian Orthodox dwellers that, some centuries later, the term “Vlach” was still being used in Bosnia to mean Orthodox Christian.³¹ The Vlachs of Herzegovina were bilingual, speaking a neo-Latin language (Aromanian) and Serbian. Part of them passed to Bogomilism but many remained Orthodox Christians. Majority of Vlachs, frequenting Serbian churches, got Serbian names, and speaking Serbian, later, in the 19th century, they were registered as Bosnians, Serbs, or Croats.

Pope Gregory IX wrote in a letter to King Bela IV dated 14. XI. 1234: “...Vlachs, although they are considered Christians, ... they have customs and rituals hostile to the Christian name”.³² Historian Zef Mirdita wrote that Vlachs’ belief system, rich with Pagan elements, first converted from Christian faith, then to the Bogomil faith, and finally to Islam.³³

Arthur Evans wrote about Bogomil’s origin of the necropolises and in addition, he described the presence of Vlachs in Bosnia in the 19th century.³⁴ Karl Kaser published a book and a map about numerous medieval Vlach extended families in Herzegovina³⁵(Fig.4). Some research on the skeletons of Bogomil gravestones have shown a Vlach origin.³⁶

³¹ Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History* (New York University Press, 1994), 72.

³² August Potthast, *Regesta pontificum Romanorum inde ab a. 1198 ad a. 1304* (I Berlin, 1874), 83.

³³ Zef Mirdita, “Vlasi, polinomičan narod”, *Povijesni prilozi. Historical Contributions*, 33 (2007): 260.

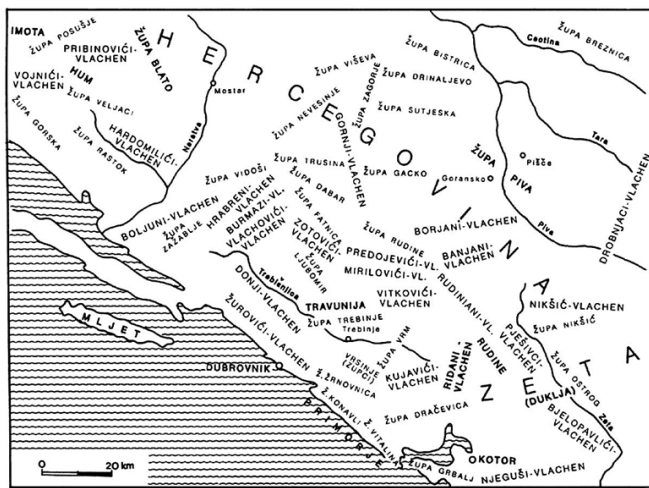
³⁴ Arthur Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot During the Insurrection* (Longmans, Green, 1877), 94-95.

³⁵ Karl Kaser, *Hirten Kämpfer Stammeshelden* (Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1992), 153.

³⁶ Mužić, Ivan, “Vlasi i starobalkanska pretkršćanska simbolika jelena na stećcima. Starohrvatska prosvjeta.” *Split: Museum of Croatian Archaeological Monuments* III. 36 (2009): 323.

Serbian philologist Vuk Karadzic wrote that most Bosnians are of Vlach origin.³⁷ The same opinions had Croat historian Nenad Moacanin³⁸ and Polish historian Ilona Czamanska.³⁹ Ivan Muzic published a long list of Vlach toponyms and andronyms in Bosnia and Herzegovina⁴⁰

The majority of Bogomil necropolises with decorated tombstones were found in mountainous areas, where Vlachs practiced their transhumant activities, as in Fig. 5.⁴¹ The Vlachs of Herzegovina were Aromanians and their image with their traditional *fustanella* is still visible on some gravestones (Fig. 6)

1. Vlački katuni u srednjovjekovnoj Hercegovini. Iz knjige: Karl Kaser, *Hirten Kämpfer Stammeshelden*. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1992, str. 153.

Fig. 4: Map of extended Vlach families in medieval Herzegovina
Karl Kaser, *Hirten Kämpfer Stammeshelden* (Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1992), 153

³⁷ Vuk Karadzic, *Srpski rječnik* (Bec, 1852), 68.

³⁸ Nenad Moacanin, "Croatia and Bosnia: an eternal movement from integration to dissolution", in *Zone Di Frattura in Epoca Moderna: Il Baltico, i Balcani E L'Italia*. eds. Almut Bues (Otto Harrassowitz Verlag, 2005), 102.

³⁹ Ilona Czamanska, "Vlachs and Slavs in the Middle Ages and Modern Era", *Res Historica* 41 (2016): 20.

⁴⁰ Ivan Mužić, "Vlasi i starobalkanska pretkršćanska simbolika jelena na stećcima", in *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*, eds. Ivan Mužić (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010), 129.

⁴¹ Octavian Ciobanu, "The emergence of Vlach necropolises with petroglyphs in Western Balkans", *The Journal of Ethnology and Culturology*, Chişinău, Volume XXIV (2018): 6.

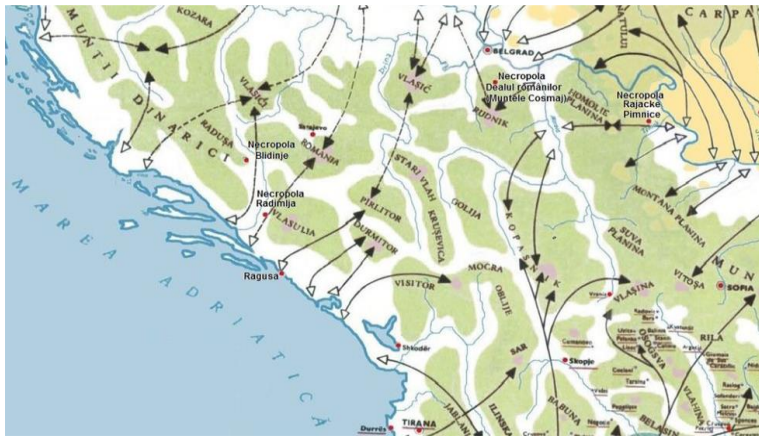

Fig. 5: Transhumance routes of the Vlachs in Western Balkans
D. Macrea, *Probleme de lingvistică română* (București: Editura Științifică, 1961), planșa 2.

Fig. 6: Radimlja necropolis. Bogomil Aromanians wearing traditional fustanella
<https://www.worldheritagesite.org/list/Ste%4%87ci+>

The necropolises with petroglyphs are the main heritage of the Vlachs in Herzegovina, Serbia, Montenegro, and Dalmatia.⁴² The same opinion had Ante Milošević who wrote that the Bogomil affiliation of Vlachs is most clearly demonstrated by their decorated tombstones.⁴³ Some necropolises were listed as important world heritage (Fig. 7).

Fig. 7: Necropolises in Bosnia & Herzegovina listed by UNESCO (<https://www.stecciwh.org/locations/stecci-bosnia-and-herzegovina/>)

Ivan Božić wrote about Vlachs' heritage mentioning that "the contemporaries made a clear distinction between the Vlachs (Morlachs) and those Slavs whose descent did not exclude Vlach admixture".⁴⁴ Ottomans later called Vlachs with a Turkish name: Karavlahs, meaning Northern Vlachs in opposition with Vlachs of Greece. The end of the decorated tombstones production is related to the Ottoman invasion and with the conversion of Bogomil Vlachs to Islam. Vlachs (Morlachs) were the main carriers of the trade between Ottoman Herzegovina and

⁴² Marian Wenzel, "Bosnian and Herzegovinian Tombstones – Who Made Them and Why?," *Sudost-Forschungen*. 21 (1962): 102-143.

⁴³ Ante Milošević, "Stećci i Vlasi. Stećci i vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni." *Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Split* (1991): 8.

⁴⁴ Ivan Božić, "Svijet ratničkih družina i stokarskih katuna", in: *Crna Gora u doba oblasnih gospodara, Istorija Crne Gore*, eds. Milinko Djurović (Titograd, Vol.2, pt.2, 1970), 349.

Venetian Dalmatia. There is data that before the Vlachs' conversion to Islam, they used their Patarene warehouses during the trade.⁴⁵

Bogomil Vlachs of Montenegrin Lands

Bogomils may also have infiltrated the lands of today Montenegro through the transhumance of the Vlachs.⁴⁶ According to Montenegrin Đuro Batričević, Vlachs have an important contribution to Montenegro's population.⁴⁷ The region with the highest mountains in Montenegro is around the Durmitor mountain. In the late medieval ages, there lived the Vlachs of Drobnjak "čätun".^{48 49} or family. Ivan Bozic wrote about Vlachs' contribution to the making of Montenegro.⁵⁰ The majority of Bogomil medieval tombstones were found in mountainous areas, where Vlachs practiced pastoral activities. It was a strong influence of the Bogomil Vlachs of Herzegovina.

An important place of Vlachs was the village Donji Kraj, near Cetinje, where a Vlach Church (*Влашка Црква*) was built in 1450. The church was built on the site of a Bogomil Vlach necropolis, containing about 150 tombstones.⁵¹ There is an interesting ballad in connection with the Vlachs of the Cetinje area, very similar to ballads common in all Balkans (similar to the Miorița ballad in Romania). The ballad tells that a dweller, named Radule Vlach, was the richest man of the county, possessing numerous herds of sheep, goats, and cattle. Another shepherd, called Crnojevic, with his men, attacked Radule when he went up the mountain with the herds. Crnojevic killed Radule and his family and took the herds, becoming the richest and the powerful man of the valley of the river called today Crnojevic river. Amazingly, Crnojević's son was a man of culture, and his help, monk Macarie, a refugee, set up the first printing house in the court of the king Radu cel Mare, in Romanian lands.

⁴⁵ Milan Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages* (Springer Science & Business Media, 1974), 299.

⁴⁶ Silviu Dragomir, *Vlahii Nord-Balcanici in Evul Mediu* (Editura Academiei, 1959), 174.

⁴⁷ Đuro Batričević, *Vlasi u Crnoj Gori* (Novi Sad, 2004), 42.

⁴⁸ Milica Mlovic-Dukic, "Prilog istoriji Drobnjaka u srednjem veku", *Glasnik Zavicajnog muzeja* (1999): 153-154.

⁴⁹ Esad Kurtovic, "Vlah Drobnjak Žur Stipanović (1429-1459)", *University of Sarajevo, Godišnjak* (2013): 373-383.

⁵⁰ Ivan Bozic, "Svijet ratnickih druzina i stokarskih katuna", in *Crna Gora u doba oblasnih gospodara*, ed. Milinko Djurovic, Vol.2, (Titograd, 1970), 349.

⁵¹ Ratko Đurović, *Binoza*, (Grafički zavod Hrvatske, 1969), 97.

Many Vlachs were members of the Bogomil sect and a lot of specific tombstones remained on the paths of their transhumance. Most known Vlach necropolises are in the areas of Cetinje, Niksic, Pljevlja, Pluzine, and Zabljak. Many tombstones are of the Bogomil sect, with petroglyphs, similar to Bogomil tombstones of Herzegovina. Many tombstones of Montenegro, Serbia, Herzegovina, and Dalmatia were and are subjected to vandalism.⁵²

Bogomil Vlachs in Croatian Lands

In Croatia, and especially in Dalmatia, Vlachs were known as Morlachs. Morlachs' name came from Karavlachs and means Northern Vlachs, where *Kara* means "black" in Turkish but also means North in old Turkish geography.⁵³ Venetians and Croats used Morlach name, an Italian translation, for Karavlachs. Vlachs were the autochthonous population of Croatia, and they were Slavicized and later they lost their maternal language.⁵⁴ However, few Croatian historians recognize the Vlachs as autochthonous dwellers.

Alberto Fortis, a Venetian writer, naturalist, and cartographer, the greatest narrator of Morlachs' world described "Morlachia" land in his book *Viaggio in Dalmazia*. Alberto Fortis wrote that the Morlachs of Dalmatia called themselves Vlachs and mentioned that they were of Catholic, Orthodox, and of the Islamic faith. The Islamic faith of a part of Morlachs was narrated in the famous Morlach ballad called "The Mourning Song of the Noble Wife of the Hasan Aga".⁵⁵ Giovanni Lovrich wrote about the origin of Morlachs, contradicting a wrong origin mentioned by Fortis and showing their kinship ties with Wallachia (Romanians).⁵⁶ According to Croat historian Moacanin, during the Middle Ages, the Vlachs or Morlachs in Croatian lands including Dalmatia were about 50% of all dwellers.⁵⁷

⁵² Sefik Beslagic, *Stecci Katalosko Topografski Pregled* (Sarajevo, 1971), 431.

⁵³ Poghiric Cicerone, "Romanizarea lingvistică și culturală în Balcani," in *Aromânii, istorie, limbă, destin*, ed. Neagu Giuvvara, 17. (București: Editura Humanitas, 2012), 17.

⁵⁴ Stanko Guldescu, *The Croatian-Slavonian Kingdom: 1526-1792* (Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 1970), 67-70.

⁵⁵ Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia* (Vol 1, Presso Alvise Milocco, 1774), 98.

⁵⁶ Giovanni Lovrich, *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis* (Francesco Sansoni, 1786), 69.

⁵⁷ Nenad Moacanin, "Croatia and Bosnia an eternal movement from integration to dissolution", in: *Zone Di Frattura in Epoca Moderna: Il Baltico, i Balcani e L'Italia Settentrionale*. ed. Almut Bues (Otto Harrassowitz Verlag, 2005), 101.

Starting with the 12th century, a part of the Orthodox Vlachs became adherents of Bogomilism, and later converted to Islam with the arrival of the Ottomans; also in the 14th and 15th centuries, there were Roman Catholic Vlachs in Croatia and Bosnia.⁵⁸ Some Catholic Morlachs were known as Uskoks and they were without any doubt of the Vlach origin.⁵⁹ In the Lika region, full of Catholic and Orthodox Vlachs, many Muslim Vlachs changed their faith to the Catholic church after Lika was taken back from the Turks.⁶⁰

The most important material heritage of the Bogomil Vlachs in Dalmatia and some parts of Croatian lands are the medieval necropolises. The heretics of the Dalmatian coast were mentioned starting with the 11th, the 12th⁶¹, and the 13th century.⁶² Most known necropolises are Cista Velika, Dubravka and Konavle villages. The necropolises of Dubravka and Konavle are placed at the extremities of transhumance traces of the Vlachs of Durmitor mountain.⁶³ Necropolises of Velika and Mala Crljivica and other smaller necropolises are placed along an old Roman road and a transhumance trace along the seashore. John R. Oreskovich mentioned the existence of some Paulician monasteries in Dalmatia and Lika in the 15th century (Donje Pazariste, St. Marija, Brinje)⁶⁴

The conversion of Bogomils into the Islamic faith, around the 16th century, had, as a result, the end of the apparition of gravestones with petroglyphs. Many South Slavic countries practiced and continued to practice the cultural appropriation of the Vlachs' heritage.⁶⁵

⁵⁸ Ivan Crkvenic, "The Posavina border region of Croatia and Bosnia-Herzegovina: development up to 1918", *Drus. Istraz, Zagreb*, God. 13 (2004), BR. 1-2 : 299.

⁵⁹ *Géographie Mathématique, Physique et Politique de Toutes les Parties du Monde, vol. 4. États de l'Autriche et de la Prusse, et des Appendices sur la Pologne et les Indemnité d'Allemagne*, (Paris, 1803), 108.

⁶⁰ John R. Oreskovich, *The History of Lika, Croatia: Land of War and Warriors* (Lulu.com, 19 Sept. 2019), 25.

⁶¹ Fred Singleton, *A Short History of the Yugoslav Peoples* (Cambridge University Press, 1985), 20.

⁶² Florin Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500-1300)* (Brill, 2019), 532.

⁶³ Octavian Ciobanu, "The emergence of Vlach necropolises with petroglyphs in Western Balkans," *The Journal of Ethnology and Culturology*, Chişinău, Volume XXIV, (2018): 6.

⁶⁴ John R. Oreskovich, *The History of Lika, Croatia: Land of War and Warriors* (Lulu.com, 2019), 24.

⁶⁵ Octavian Ciobanu, "Cultural appropriation of the Vlachs' heritage in Balkans." Proceedings of the International Conference "Cultural Heritage and Identities" (University of Bucharest, November 15-17, 2019).

Bogomils in Romanian Lands

Some groups of Bogomils found refuge in the North part of the Danube, but Bogomilism did not become a religious movement in Romanian lands. According to Anton Balota, the influence of Bogomil refugees was only popular culture, manifested through the spread of Byzantine and Slavic popular apocryphal literature.⁶⁶ Anton Balota mentioned that the main groups of Bogomils were in:

- Banat area, where the newcomers, locally called "Carașoveni" were speaking a language close to Serbian but with a lot of Albanian words. Probably this group was made of bilingual Vlachs (Aromanians) of Serbia; they rejected Serbian origin and they did not celebrate traditional saints of Serbia⁶⁷. They probably migrated in the 12th century during the persecutions of Nemanja and later in the 14th and 15th centuries⁶⁸. Today this group has the Catholic faith. Ioan Silviu Oța found several alleged Bogomil necropolises spread in different areas of Banat⁶⁹;

- Blaj and Sibiu area (Cergăul Mic village), where the newcomers (called Schei) were the heirs of the Bogomils and came from Bulgarian lands, probably between the 13th and the 16th centuries. Today this group has a Lutheran faith;

- Brașov area, as workers for the Black Church; called Schei (today there is a neighbourhood called Schei), came from Bulgarian lands as a result of Ottoman invasion. They were fully assimilated;

- Siret river area in Moldova (Șcheia village), mentioned during the king Ștefan cel Mare around the 15th century. This group was fully assimilated.

Other necropolises of Bogomils were discovered around Bucharest, dating from the 16th, 17th, and the 18th centuries.⁷⁰

⁶⁶ Anton Balota, "Bogomilismul și cultura maselor populare din Bulgaria și Țările române," *Romanoslavica* 10, Bucharest, (1964):14-69.

⁶⁷ Anton Balota, "Bogomilismul și cultura maselor populare din Bulgaria și Țările române," *Romanoslavica* 10, Bucharest, (1964): 63

⁶⁸ Victor Tufesescu, "O mărunță populație balcanică," *Balkanica*, IV, (1941): 513.

⁶⁹ I. S. Oța, "Morminte bogomile din sudul Banatului (secolele XII-XIII)," *Arheologia medievală*, II, (1998): 113-118.

⁷⁰ Gh. I. Cantacuzino, "Considerații privind necropola din jurul bisericii vechii curți domnești din Câmpulung," *SCI VA*, 49, 2, (1998): 186-187.

Also, it has been found some old cemeteries with ringed crosses (Fig. 8), probably of the reconverted Bogomils to the Orthodox faith, similar to the ringed crosses found in Greece.⁷¹

Fig. 8: Năpradea village, Sălaj county.

<https://tudorphotoblog.blogspot.com/2015/07/adevarata-poveste-crucii-celtice-de-la.html>

The apocryphal literature had an oral circulation in Romanian lands and other East Slavic lands during the Middle Ages and even later. Today, the most known apocryphal works are some carols, secular literature of the feasts.

Conclusion

During the emergence of the Bogomil faith, many Vlachs became Bogomils for a couple of centuries and they contributed to the propagation of their heretical faith together with other dwellers of the Balkans. A large part of Vlachs changed their religion from Orthodoxy into Bogomilism then into Islam.

According to several historical documents and the research of some scientists, the main contribution of the Vlachs to Bogomilism was mainly in Serbian, Bosnian, Montenegrin, Dalmatian, and Croatian lands, where they have a lot of traces, the Bogomil necropolises with decorated tombstones, called "*stecci*" in Serbian, placed on top of the mountains and on the plains, along their transhumance paths.

⁷¹ Octavian Ciobanu, "Misterul crucilor inelate," www.rumaniamilitary.ro, 2019, accessed April 2020.

The history and the religion of the Vlachs are little known today. The Vlachs' history and heritage in the Balkans are subjected to cultural appropriation in most Balkan states.

Bibliography

- Balota, Anton. "Bogomilismul și cultura maselor populare din Bulgaria și Țările române." *Romanoslavica* 10, (1964): 14-69.
- Batričević, Đuro. *Vlasi u Crnoj Gori*. Novi Sad, 2004.
- Beslagić, Sefik. *Stecci Katalosko Topografski Pregled*. Sarajevo, 1971.
- Bozic, Ivan. "Svijet ratnickih druzina i stokarskih katuna", in *Crna Gora u doba oblasnih gospodara*, ed. Milinko Djurovic, vol. 2. Titograd, 1970.
- Cantacuzino, Gh. I. "Considerații privind necropola din jurul bisericii vechii curți domnești din Câmpulung." *SCI VA* 49, 2, (1998): 186-187.
- Capidan, Theodor. "Meglenoromâni, vol. II.: Literatura populară la meglenoromâni" *Cultura Națională - Academia Română. Studii și Cercetări*, VII. 1928.
- Capidan, Theodor. "Sărăcăciani," *Dacoromania*, 4, (1924): 923-959.
- Choniates, Niketas. *O City of Byzantium, Annals*. trans. Harry J. Magoulias. Wayne State University Press, Detroit, 1984.
- Chrysosgelos, Konstantinos. "The Byzantine heritage in Greek Cinema: the lone case of Doxobus." in *Byzantium in Dialogue with the Mediterranean: History and Heritage*. Brill, 2019.
- Ciobanu, Octavian. "Cultural appropriation of the Vlachs' heritage in Balkans." in *Proceedings of the International Conference "Cultural Heritage and Identities"*. University of Bucharest, November 15-17, 2019.
- Ciobanu, Octavian. "Misterul crucilor inelate." April 2020. www.rumaniamilitary.ro.
- Ciobanu, Octavian. "The Emergence of Vlach Necropolises with Petroglyphs in Western Balkans." *The Journal of Ethnology and Culturology* XXIV (2018).
- Comnena, Ana. *The Alexiad*, trans. E.A. Dawes. London, 1928.
- Crkvenčić, Ivan. "The Posavina Border Region of Croatia and Bosnia-Herzegovina: Development up to 1918." *Drus. Istraz*, god. 13 (2004), no. 1-2.
- Curta, Florin. *Eastern Europe in the Middle Ages (500-1300)*. Brill, 2019.
- Curta, Florin. *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*. Cambridge University Press, 2006.
- Czamanska, Ilona. "Vlachs and Slavs in the Middle Ages and Modern Era." *Res Historica* 41 (2016).
- Dragomir, Silviu. *Vlahii Nord-Balcanici in Evul Mediu*. Editura Academiei, 1959.
- Đurović, Ratko. *Binoza*. (Grafički zavod Hrvatske, 1969).
- Evans, Arthur. *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot During the Insurrection*. Longmans, Green, 1877.

- Fine, John. *The Early Medieval Balkans*. University of Michigan Press, 1983.
- Finlay, George. *A History of Greece*. Cambridge University Press, 2014.
- Fortis, Alberto. *Viaggio in Dalmazia*, vol. 1. Presso Alvise Milocco, 1774.
- Géographie Mathématique, Physique et Politique de Toutes les Parties du Monde*, vol. 4. *États de l'Autriche et de la Prusse, et des Appendices sur la Pologne et les Indemnité d'Allemagne*. Paris, 1803.
- Guldescu, Stanko. *The Croatian-Slavonian Kingdom: 1526-1792*. Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 1970.
- Hammond, N.G.L. "Travels in Epirus and South Albania before World War II." *Anc. World* 8, 1-2 (1983).
- Ieșan, Isidor. *Secta patarenă în Balcani și în Dacia Traiană*. București Institutul de arte grafice C. Sfetea, 1912.
- Kahl, Tede. "The Islamisation of the Meglen Vlachs." *Nationalities Papers* 34, no. 1, (2006).
- Karadzic, Vuk. *Srpski rjecnik*. Bec, 1852.
- Kaser, Karl. *Hirten Kämpfer Stammeshelden*. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1992.
- Kuripešić, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*. trans. by Đorđe Pejanović. Čigoja štampa, Beograd, 2001.
- Kurtovic, Esad. "Vlah Drobniak Žur Stipanović (1429-1459)." *University of Sarajevo, Godišnjak* (2013): 373-383.
- Loos, Milan. *Dualist Heresy in the Middle Ages*. Springer Science & Business Media, 1974.
- Lovrich, Giovanni. *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis*. Francesco Sansoni, 1786.
- Malcolm, Noel. *Bosnia: A Short History*. New York University Press, 1994.
- Mihajlovski, Robert. "Bogomils on Via Egnatia and in the Valley of Pelagonia: The Geography of a Dualist Belief." *Byzantinoslavica: revue internationale des études byzantines* 72, (2014): 152-170.
- Milošević, Ante. "Stečci i Vlasi. Stečci i vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni." *Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Split* (1991).
- Mirdita, Zef. "Vlasi, polinomičan narod." *Povijesni prilozi. Historical Contributions* 33 (2007).
- Mlovic-Dukic, Milica. "Prilog istoriji Drobniaka u srednjem veku." *Glasnik Zavicajnog muzeja* (1999).
- Moacanin, Nenad. "Croatia and Bosnia an Eternal Movement from Integration to Dissolution." in *Zone Di Frattura in Epoca Moderna: Il Baltico, i Balcani e L'Italia Settentrionale*. ed. Almut Bues. Otto Harrassowitz Verlag, 2005.

- Mužić, Ivan. "Vlasi i starobalkanska pretkršćanska simbolika jelena na stećcima. Starohrvatska prosvjeta." *Split: Museum of Croatian Archaeological Monuments* III. 36 (2009).
- Mužić, Ivan. "Vlasi i starobalkanska pretkršćanska simbolika jelena na stećcima." in *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*, eds. Ivan Mužić. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010.
- Oreskovich, John R. *The History of Lika, Croatia: Land of War and Warriors*. 19 September 2019. Lulu.com.
- Oța, I. S. "Morminte bogomile din sudul Banatului (secolele XII-XIII)." *Arheologia medievală*, II, (1998): 113-118.
- Panova, Maja Angelovska. "Punishment of Heretics: Comparisons and Contrasts between Western and Eastern Christianity in the Middle Ages." *Journal of History* XLVII, no.1 (2012).
- Pavlov, P. & V. Grudkov. *Zhitia na sv. Patriarch Joakim i Tarnovski, sv. Isai Serski i sv. Patriach Efrem Pechki*. Veliko Tarnovo, 1999.
- Petropoulos, Elias. "Les Tombes bogomiles en Greece?" *Le Fou* 21/22, (1982).
- Poghirc, Cicerone. "Romanizarea lingvistică și culturală în Balcani," in *Aromânii, istorie, limbă, destin*, ed. Neagu Giuvara, 17. București: Editura Humanitas, 2012.
- Potthast, August. *Regesta pontificium Romanorum inde ab a. 1198 ad a. 1304*. Berlin, 1874.
- Roach, Andrew P. "The Competition for Souls: Sava of Serbia and Consumer Choice in Religion in the Thirteenth Century Balkans." *Гласник на ИНИ*, 50, 1 (2006).
- Runciman, Steven. *The Medieval Manichee*. Cambridge University Press, 1999.
- Runciman, Steven. *The Medieval Manichee. A Study of the Christian Dualist Heresy*. Cambridge University Press, 1999.
- Sandler, Stanley. *Ground Warfare: An International Encyclopedia*. ABC Clio, 2002.
- Singleton, Fred. *A Short History of the Yugoslav Peoples*. Cambridge University Press, 1985.
- Starețu, Ștefan. "Medieval name and ethnicity: Serbs and Vlachs." *Balkanica Posnaniensia*, XXII/1, Ius Valachicum I, Poznań-Bucharest (2015).
- Tufescu, Victor. "O mărunță populație balcanică." *Balcania* IV, (1941).
- Wenzel, Marian. "Bosnian and Herzegovinian Tombstones – Who Made Them and Why?" *Sudost-Forschungen*. 21 (1962): 102-143.

Sembolik Etnisitenin Uzunyayla Abaza ve Çerkeslerinde Tezahürü: Sülale Damgaları**

Didem Çatalkılıç*

Abstract:

Title:*Expression of Symbolic Ethnicity in Abaza and Circassian of Uzunyayla: Damgas of the Families*

Tamga was used for centuries in the Caucasus as a symbol of property on different platforms such as livestock and tombstones. The family *tamgas* are a memory space brought to Uzunyayla from Caucasus after the Circassian exile and continued to be used on different platforms today. In this study, the current and past usage areas of the family *tamgas* are examined based on our questions to the tradition bearers during our fieldwork in the centre of Ankara and the Abaza and Circassian villages of the Pınarbaşı, Kayseri in 2017, 2018, 2019, 2020 and 2021. The data collected from in-depth interviews with the qualitative research method according to the random sampling model are within the Herbert J. Gans' symbolic ethnicity theory. In this study, it is aimed to explain how the *tamga*, which is an ethnic symbol, affects the formation of ethnic identity in Uzunyayla and how its usage areas in Caucasus remain in the memories of residents in Uzunyayla.

Keywords: Caucasus, *Tamga*, Identity, Symbolic Ethnicity, Uzunyayla

* Dr., ORCID ID: 0000-0002-2550-3961; e-mail: didem.catalkilic@hotmail.com

** Bu makale, 115k357 numaralı "Kafkasya Kökenlilerin Hafıza Mekânları Üzerine Bir Araştırma" adlı TÜBİTAK projesinin bir ürünüdür.

Giriş

Toplumların kendilerini çeşitli sembollerle ifade etmeleri yüzyıllardır süregelmektedir. Bu durum Kafkasya'da da böyle olmuş, sülale damgaları Kafkasya'da yüzyıllardır mülkiyetin, toprak sahipliğinin ve elbette "soy" un göstergesi olmuştur. İlk Çerkesçe kitap 14 Mart 1853'te Umar Bersey tarafından yayımlanmıştır ve Çerkesçe üzerinedir. Yani kendi dillerinde yazılı bir tarihe sahip olmayan Çerkesler gibi toplumlar için semboller, tarihi birer vesika olarak, tarihçiler ve etnograflar için kıymetli kayıt işlevi görmüşlerdir. Çalışmamızın ileriki sayfalarında Hayriye köyünde mevcut sülale damgalı mezar taşı bunun örneklerindedir.

Ortak mirasın ve kaderin hatırlatıcıları olan semboller yeni nesle atalarının geleneklerini telkin edip ortak yaşam biçimine kılavuzluk ederler. Bu hatırlatıcılar etnik grupların ortak kavramlarıdır. Yani semboller; o etnik gruba mensup yeni nesli, aile mirası konusunda kişileri bilinçlendirir.¹ İnsanların iradesiyle ya da zamanın işleyişiyle herhangi bir topluluğun ortak hafızasına kazınan bu semboller maddi ya da fikri düzendeki hafıza mekânlarıdır. Hafıza mekânları maddi, işlevsel ve sembolik olmak üzere üç anlam içerir.² Bu özelliğiyle damgalar, Kafkasya'nın sosyo-ekonomik ve etnik tarihinde yer işgal eden birer hafıza mekânlarıdır. Çünkü Çerkesler gibi tarihlerini sözlü olarak aktaran toplumlar sembollerle tarih yazarlar.³ Modern dönem öncesi etno-tarihi semboller ve toplumsal birlikteliğe dair diğer anılar, etnik grupların ve milletlerin hayatta kalmasını ve tarih boyunca yeniden ortaya çıkmasını sağlarlar.⁴ Kişiler sahip oldukları aile adlarının yanı sıra sembollerleriyle saygınlık ve tanınırlılığa vurgu yaparken, toplum için etnik bekayı tahkim ederler.⁵

Nitekim Çerkeslerde de böyle olmuş ve bir hafıza toplumu olan Çerkeslerde etnik kimliklerinin sembolik göstergelerinden birisi de sülale damgası olmuştur. Çünkü etnik gruplar kaybedilmiş anavatanlarına

¹ Maurice Halbwachs, *Kolektif Hafıza*, çev. Banu Barış (Ankara: Heretik Yayınları, 2017), 13; Anthony. D. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, çev. Sonay Bayramoğlu & Hülya Kendir (Ankara: Dost Kitabevi, 1986), 78, 79.

² Pierre Nora, *Hafıza Mekânları*, çev. Mehmet Emin Özcan (Ankara: Dost Kitabevi, 2006), 31, 171.

³ Ayhan Kaya, *Türkiye'de Çerkesler Diasporada Geleneğin Yeniden İcadı* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011), 33.

⁴ Zeynel Abidin Besleney, *Türkiye'de Çerkes Diasporasının Siyasi Tarihi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016), 14.

⁵ Smith, *Ulusların*, 133; Paul Connerton, *Toplumlar Nasıl Anımsar?* çev. Alâeddin Şenel (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999), 134.

duydıkları özelemleri hafıza ve sembolizmle örerler. Etnik sembolizm olarak kabul gören bu durum her ailenin yaşamsal varlığını ve inancını kurduğu kolektif hafızayı ve tecrübeyi göstermektedir.⁶ Günümüz için kolektif hafıza kavramı altında toplayabileceğimiz damgalar hatırlatmayı sağlayarak etnik kimliği desteklemektedirler.⁷ Etnik gruplar, tarihini hatırlayarak ve kökenine ait hatırlama figürlerini belleklerinde canlandırarak kimliklerinden emin olurlar. Hafıza da bu figürleri iletir.⁸ Sülale damgalarının asıl işlevleri kolektif belleği korumaktır.

Literatür Özeti ve Çalışmanın Alana Katkısı

Çalışmamıza konu edindiğimiz Çerkes damgaları hakkında Türkiye’de dolaylı ya da doğrudan çalışmalar mevcuttur. Başlangıçta kültürel aktivistler ardından farklı alanlardaki bilim insanları tarafından kaleme alınan bu çalışmalar tarafımızca gözden geçirilmiştir.

Kafkas dergisinin 1953 yılının Ekim sayısında Dr. Vasfi Güsar’a ait “Kafkasyalılarda Soy Adları” ve yine aynı derginin 1961 yılının Kasım-Aralık sayısındaki aynı yazara ait “Çerkesler’de aile markaları (Çipkhe-Çipxe)” başlıklı makalelerde damganın kullanım alanları ve kısmen de olsa tarihsel süreci hakkında bilgi verilmektedir. Makalelerden birinde 215 damganın çizimi mevcuttur. Her iki makalede de alan çalışması ya da farklı dillerdeki kaynakların kullanımı mevcut değildir.

Ufuk Tavkul’un 2007’de basımı yapılan “Kafkasya Gerçeği” isimli kitabın 489-503 sayfaları arasında Kafkasya halklarının damgaları verilmiştir. Kitap sülale damgalarını daha çok Karaçay ve Balkar Türkleri açısından kısaca değerlendirmiştir.

Meseleye Uzunyayla açısından yaklaşan çalışmalar da mevcuttur. Leonore Kosswig’in 1974 yılında yayımlanan “Eigentumszeichen (Damga) in Anatolien” başlıklı makalesi Kayseri ve Kahramanmaraş’taki Abaza ve Çerkes damgaları üzerine yoğunlaşmıştır. Çalışmada köyler gezilmiş damgaların kullanım alanları fotoğraflanmıştır. Eiji Miyazawa’ya ait “Memory Politics: Circassians of Uzunyayla, Turkey” başlığıyla 2004 yılında yapılan doktora tezinde damganın toprak sahibi sülaleler tarafından atlarına vurulduğu aktarılmıştır. Ancak her iki çalışmada da damganın kullanım alanları hakkında bilgi verilmemiş, konu kimlik, tarihsel süreç ve hafıza açısından ele alınmamıştır.

⁶ Smith, *Ulusların*, 60, 79.

⁷ Jan Assman, *Kültürel Bellek*, çev. Ayşe Tekin (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), 60.

⁸ Assman, *Kültürel*, 61, 62; Edric Caldicott, & Anne Fuchs, “Introduction,” *Cultural Memory: Essays on European Literature and History*, ed. Edric Caldicott & Anne Fuchs (Oxford: Peter Lang, 2003), 17.

Uzunyayla Çerkesleri hakkında 2018 yılında İlky Şahin editörlüğünde hazırlanan “Uzunyayla Çerkesler Topluluk, Aidiyet ve Kimlik” adlı kitapta İlky Şahin’e ait “Uzunyayla Çerkeslerinde Sosyal Yapı” ve “Topluluk ve Aidiyeti Modernleştiren Sosyal Yapı: Dernekler” isimli makalelerde damgaların kullanım alanlarından kısaca bahsedilmiş, konu müstakil bir başlık altında derinlemesine incelenmemiştir. Zeynep Kantemur’un 2019 yılında “Ölü Bedenin Sınırlanan Mekânı: Kayseri’deki Çerkes Kimlikli Mezarlar” makalesi yayımlanmıştır. Kantemur çalışmasında konuyu kimlik açısından değerlendirmiş fakat görüşmecileri sadece kent merkezinde ikamet eden kişilerden seçmiştir. Son üç çalışma müstakil olarak damga üzerine olmamakla birlikte damganın Kafkasya’daki kullanım alanlarının ne olduğu, damga konusunun tarihsel süreci, Uzunyayla Abaza ve Çerkeslerinin hafızasında ne anlama geldiği, farklı yaş grupları tarafından nasıl değerlendirildiği ele alınmamıştır.

Damga üzerine yapılan çalışmaların temel eksikliği sadece cins at olarak nitelendirilen Çerkes atları baz alınarak bir değerlendirme yapılmasıdır. Damganın kullanım alanları ve bunun Abaza ve Çerkes toplumunun sosyal yapısında ne manaya geldiği müelliflerce anlatılmamıştır. Bu ise konunun etnik kimlik ve tarihi hafıza açısından değerlendirilmemesine neden olmaktadır. Çalışmamızda konu hem alan çalışması hem de birinci el kaynaklar kullanılarak kimlik ve hafıza açısından değerlendirilmiştir. Bu çalışmayla beraber damga konusunda ilk defa bir müstakil çalışma yapılarak bilimsel noksan giderilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın Amacı ve Kapsamı

Sosyal Araştırmalar Etik Kurulu Proje Onay Formu, alan çalışmamıza başlamadan önce İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Araştırmalar Etik Kurulu’ndan alınmıştır. Söz konusu belge 26.03.2014 tarihinde 2014/3 numaralı toplantıda görüşülmüş ve 01 sayılı kararlar alınmıştır. TÜBİTAK projesi kapsamında 2017 yılının Haziran, Temmuz, Aralık aylarında, 2018 yılının Ekim, 2019 yılının Ekim, 2020 yılının Mayıs, 2021 yılının Temmuz ayında Ankara merkez, Kayseri merkez ve Kayseri’nin Pınarbaşı ilçesine bağlı köylerde tarafımızca alan çalışması gerçekleştirilmiştir. Biz bu çalışmada söz konusu sorulara verilen cevaplar üzerinden adı geçen coğrafyadaki Abaza ve Çerkes damgalarının kimliklerinin inşasındaki, hafızalarındaki ve sembolik etnisitelerindeki yerini tanımlamak amacıyla tanıklıkları değerlendireceğiz. Biz çalışmamızı yukarıda bahsi geçen yerlerde meskûn kadın ve erkek kaynak kişilere sorduğumuz sorular ve literatür taraması

sonucu elde ettiğimiz materyal üzerinden inşa edeceğiz. Çalışmamızda söz konusu evren ve örneklemini teşkil eden Abaza ve Çerkeslerin damga konusuna bakış açısı değerlendirilerek aşağıdaki sorulara cevap aranacaktır.

- 1) Adı geçen konu kimliğin şekillenmesine nasıl etki etmektedir?
- 2) Bu konuyla hafıza mekânı oluşturulabildi mi?
- 3) Bu süreçte kolektif kimliğin ve belleğin etkisi nedir?
- 4) Bu konunun ortaya çıkmasında kentleşmenin etkisi nedir?
- 5) Bu konu sembolik etnisite olarak değerlendirilebilir mi?

Araştırmamızdaki kaynak kişilere ilişkin bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1: Kaynak Kişilere İlişkin Veriler

Yaş Grupları	1. Yaş Grubu (18-30)	2. Yaş Grubu (30-60)	3. Yaş Grubu (60+)
Kadın	1	6	2
Erkek	6	17	25
Toplam	7	23	27

Tabloya göre farklı üç yaş grubundan toplam 57 kadın ve erkek kaynak kişiyle görüşme yapılmıştır. Görüşme yapılan kadın kaynak kişilerden 5'iyle kent merkezinde; 4'üyle köylerde görüşme yapılmıştır. Erkek kaynak kişilerden 36'sıyla kent merkezinde; 9'uyla köylerde; 3'üyle Pınarbaşı'nda görüşme yapılmıştır. Yapılan alan çalışmasında kadın kaynak kişilerin azlığını kadınların bu konuya ilgi göstermemesiyle açıklayabiliriz.

Araştırma Yöntemi

Çalışmamızın evreni Uzunyayla Çerkesleri olmakla beraber, gelişigüzel örneklem modeline göre ulaştığımız kadın ve erkek kaynak kişiler şeklinde belirlenmiştir. Bu amaçla, nitel araştırma yöntemi kullanılmış, veri toplama aracı olarak derinlemesine görüşmeler (bireysel ve odak grup) yapılmış, katılımcı gözlemci olunmuş, günlük tutma ve doküman incelemesi metotları kullanılmıştır. Katılımcı gözlemci olunarak toplum içinde bulunarak kişilerin cevapları analiz edilmiştir. Böylelikle Abaza ve Çerkes toplumundaki herkese temsil hakkı verilerek kişilerin bakış açılarındaki farklılıklar tespit edilmiştir. Söz konusu kadın ve erkek kaynak kişilere Kayseri Kafkas Derneği, Kayseri Birleşik Kafkasya Derneği, Kayseri'de yaşayan Abaza ve Çerkeslerin vakit geçirdiği çay

ocakları ve alan çalışmamız esnasında mihmandarlığımızı üstlenen Rasim Tanbay aracılığıyla ulaşılmıştır. Çalışmada ses kayıt cihazı ve fotoğraf makinesi kullanılarak veriler kayıt altına alınmıştır. Kadın ve erkek kaynak kişilerle yüz yüze yapılan görüşmelerde kişilere sorulan sorular yarı yapılandırılmış sorular olmuştur.

Yapılan bu çalışmada Annales Okulu'nun sahip olduğu tarihçilik anlayışıyla tarih bilimine sosyal bilimlerin diğer disiplinlerinin dahil edildiği, akademik tarihçiliğin ele almadığı, olguları açıklayıcı bir düsturla hareket edilmiş tarihsel bir fenomene toplum bilimleri metodu uygulanmıştır.

Çalışma esnasında 18-30, 30-60, 60+ olarak üç yaş grubuna ayırdığımız kadın ve erkek kaynak kişilere "Sülale damganızı biliyor musunuz?", "Damganın tarihsel süreçte kullanım alanları nelerdir?", "Damganızı günümüzde hangi alanlarda kullanıyorsunuz?" gibi sorular sorulmuştur.

Yukarıda sözü edilen araştırma kapsamında toplanan veriler, Herbert J. Gans'ın "Sembolik Etnisite" teorisi üzerinden değerlendirilerek, fenomenolojik analiz yöntemiyle ele alınmıştır. Bu yöntem, kişilerin olayları nasıl değerlendirdiğini ve kavramsallaştırdığını merkeze alan bir yaklaşımı benimsediği için tercih edilmiştir.

Sülale Damgalarının Ortaya Çıkışı

Dünyanın eski toplumları tarihin belli dönemlerinde basit grafik çizimlerle tasvir yapma gereksinimi duymuşlardır. Bu çizimlerin oluşumu uzun zaman almış ve çizimler o toplumun sembolleri haline gelmiştir. Bu sembol işaretler yay, ok, su dalgalı çizgiler, geometrik şekiller, iç içe geçmiş çengeller, yıldız, çizgi, zikzak, halka ve astral işaretler şeklinde olmuştur.⁹ İşte bu işaretler toplumsal manada sosyo-ekonomik ilişkilerin başlangıç noktası olarak eski toplumda sülaleleri temsil etmiş ve damga olarak nitelendirilmiştir. Böylelikle damga sadece grafik olarak kalmayarak patronimik soy olan sülale sembolü anlamında maddileşmiştir.¹⁰ Damgalar zamanla sülale için özel mülkiyetin (at, kümes hayvanları, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar) sahipliğinin göstergeleri olmuştur.¹¹

⁹ Nikolay F. Dubrovin, *Çerkesler*, çev. Habibe Eren & Varol Tümer (Ankara: Kafda Yayıcılık, 2017), 146; Ş. D. İnal-İpa, *Antroponimiya Abhazov* (Maykop, 2002), 344; K. Stal, "Etnografiçeskiy oçerk Çerkeskogo naroda," *Kavkaz: Çerkesiya*, Vıp. XVII içinde (Nalçik: M. i V. Kotlyarovih, 2014), 387.

¹⁰ İnal-İpa, *Antroponimiya*, 345, 348.

¹¹ H. Yahtanigov, *Severokavkazskie Tamgi* (Nalçik: Leyter-İbn-Marat, 1993), 7, 65.

Kafkasya’da yapılan arkeolojik kazılarda Moğol istilasına kadar arkeolojik verilerde damgaya rastlanmaması ve işaretler için damga kelimesinin benimsenmesi bize damganın Kafkasya’da Moğol istilasına sonrası yaygınlaştığını düşündürmektedir. Moğol istilasına sonrası “işaret”, “iz” anlamına gelen eski Türkçe kelime “tamga” yaygınlaşmıştır.¹²

Batı Çerkesleri damga kelimesi yerine çipxe (kipxe) kelimesini kullanmışlardır. Bu kelime bugün Çerkeslerin sülalelerinin sembolü manasına gelmektedir.¹³ Alan araştırmamız esnasında Batı Çerkes grubuna dahil Hatukoy Çerkeslerinin nadir olarak damga kelimesi yerine bu kelimeyi kullandıklarına şahit olduk.¹⁴ Ancak tespitlerimize göre Uzunyayla’da çoğunlukla damga kelimesi tercih edilmiştir.

Kafkasya’da küçükbaş hayvanlar kulağını kesme suretiyle damgalanmasına *thabze* (Çerkesçe: тхэбзэ), kümes hayvanlarının ayağını kesmek suretiyle damgalanmasına *labze* (Çerkesçe: лъабзэ) adı verilmiş bu durum Uzunyayla’da da devam etmiştir.¹⁵ Ayrıca sülale damgaları Uzunyayla’da at dışında küçükbaş hayvanlara da katran ve Kırkpınar-Dikilitaş köyleri arasında bulunan turuncu bir boya sürülerek vurulmuştur. Ayrıca hayvanlara en vurma da bilinen bir yöntemdir.¹⁶

Sülale damgaları bir nesilden diğerine aktarılırken sülalenin genişlemesi nedeniyle değişebilmekteydi. Yani bir sülale birden fazla damgaya sahip olabiliyordu. Örneğin Kabardey Çerkesi, Tambiy sülalesi bir kısmı birbirine hiç benzemeyen sekiz damgaya sahipti. Böylelikle aynı sülaleye mensup farklı aileler sahip oldukları at yıklarını ayırt edebiliyorlardı. Bazen de damgalar birbirinden nüansla ayrılıyordu.¹⁷ Akriba olmayan farklı sülaleler de aynı ya da çok benzer bir damgayı kullanabiliyordu. Alan çalışmamız esnasında bu durumdan bahsedilmiş ve durum örneklendirilmiştir:¹⁸

*“Kafkasya’da aileler çoğalınca dört kardeş beş kardeş ayrı ayrı damgalar yaptılar”.*¹⁹

“Sülale damgamız var. Bizim sülalenin damgası üç taneydi. Üç kardeş ayrılınca azıcık bir farkla yaptık. Damgayı ata vurdun mu

¹² İnal-İpa, *Antroponimiya*, 348, 349.

¹³ Zafer Süren, *Çipxe: Kafkas Aile Damgaları* (İstanbul: As Yayınları, 2001), 13.

¹⁴ K. K.: 1.

¹⁵ Yahtanigov, *Severokavkazskie*, 66, 113.

¹⁶ K. K. 1; 5; 32; 36; 40.

¹⁷ Yahtanigov, *Severokavkazskie*, 7; L. P. Sabaneev, *Ohotniçiy kalendar* (Moskova, 1892), 271; L. İ. Lavrov, *İstoriko-etnografiçeskie oçerki Kavkaza* (Leningrad, 1978), 105.

¹⁸ Lavrov, *İstoriko-etnografiçeskie*, 105; K. K. 52; 53.

¹⁹ K. K. 27.

*sahibi bellidir. Biz de üç tane olmasının sebebi, üç kardeşin mallarının birbirlerine karışmaması içindir”.*²⁰

Alan çalışmamız esnasında bu durumu örneklendirdik. Görüşme yaptığımız Dzıbe sülalesinin dokuz farklı sülale damgasının olduğunu; Kafkasya’da farklı sülale damgalarına sahip Yeluh sülalesinin bu damgalardan birisini Kafkasya’dan Anadolu’ya taşıdığını gördük.²¹

Sülalelerin damga sahibi olmasıysa 3. yaş grubumuza mensup bir kaynak kişi tarafından şöyle aktarılmıştır:

*“Kafkasya’da pşılar, tlekotleşler ve vorkler toplanır, şu sülale vork olabilir mi denirdi. Eğer vork olması uygun görülürse damga verilir”.*²²

Kaynak kişi tarafından anlatılan bu olay *vork* sınıfına yeni dahil olacak sülaleler için geçerli olmuştur. Ayrıca Uzunyayla alan çalışmamız esnasında kaynak kişiler belli sayıda sülalenin damga sahibi olduğunu, pek çok sülalenin damgalarını sonradan kendi kendilerine edindiğini iletmişlerdir.

Sülale Damgalarının Kullanım Alanları

Sülale damgaları hem Kafkasya’da hem de Uzunyayla’da farklı kullanım alanlarına sahip olmuştur. Damgalar at yatkılarında, mezar taşlarında (oyularak), flamalarda, ev içi eşyalarda, kapılarda ve *haçeş*lerde kullanılmıştır.²³ Sülale damgaları Kafkasya’daki kullanım alanlarını Uzunyayla’da zamana direnerek devam ettirmeye çalışmış, bir müddet sonra farklı alanlarda kullanılmaya başlanmıştır.

– Hayvancılıkta: Kafkasya’da damga kullanımı at yetiştiriciliğinin tarihsel topraklarıyla alakalıdır. Başta at için kullanılan damgalarla yatkıların olduğu yerlerde karşılaşmıştır. Atçılık konusunda uzman olan Çerkesler de sahip oldukları yatkıları ayırt etmek için damga

²⁰ K. K. 24.

²¹ K. K. 56; İsmet Boran’ın tarafımıza verdiği soyağacından.

²² K. K. 35. *Pşı*: Çerkeslerin toplumsal sınıf düzeninde prenten sonra gelen soylu; *tlekotleş*: Çerkeslerin toplumsal sınıf düzeninde prenten sonra gelen soylu; *vork*: Çerkeslerin toplum sınıf düzeninde *tlekotleş*ten sonra gelen soylu. Ancak Kafkasya’da yaşanan olaylar esnasında *tlekotleş* sınıfına mensup birinin *pşı* sınıfından bir kişiyle aynı derecede söz sahibi olduğu durumlar mevcuttur.

²³ İnal-İpa, *Antroponimiya*, 351; Lavrov, *İstoriko-etnografiçeskie*, 91.

kullanmışlardır.²⁴ Soylu Çerkes sülalelerinin de eski zamanlardan beri sülalelerinin mülkiyetini sembolize eden damgalarını at ve sığırlarına vurmuşlardır.²⁵ Kafkasya'da damga mülkiyet işareti olarak yılki yetiştiriciliğinde *pşı* ve *vork* sülalelere ait at yılmalarını ayırmak amacıyla kullanılmış, sülaleler bu yılmalara kendilerine has bir damgayı dağlayarak atın sağrısına vurmuşlardır. Yani yılmalara ve damgayı *pşı* sınıfına ya da *vork* sınıfa mensup sülaleler sahip olmuş, sülaleler için bu durum sosyal sembolizm işlevi görmüştür. Damga burada aynı zamanda bir üretim sembolü olarak hizmet etmiştir.²⁶

Atın sağrısına damga vurulma hadisesi, 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başında Kafkasya'yı ziyaret eden Rus Bilimler Akademisi üyesi Alman seyyahlar Gildenştedt, Pallas, Klaproth ve yine akademi üyesi Leh asıllı Rus subayı Bronevskiy'in dikkatini çekmiştir. Gildenştedt Kabardey Çerkeslerinin *pşı* sınıfına mensup Beslen sülalesinin atların sol sağrısına damga vurduklarını not etmiş ve sülaleye ait damgayı çizmişti.²⁷ Seyyah Pallas ise Prens Tausultan yani Küçük Kabardey bölgesinde²⁸ yaşayan Şoloh sülalesinin damgasını oksuz bir at nalına benzetmiş ve 56 damgayı seyahatnamesine resmetmiştir. Bronevskiy, Pallas'ın resmettiği damgalara sülale isimlerini ekleyerek 1823 yılında tekrar yayımlamıştır.²⁹ Kafkasya'yı 1807-1808'de ziyaret eden seyyah Klaproth, Çerkes ve Abazaların *Tram* sülalesine ait olan atlarda adı geçen sülale damgasını atın sağrısında görmüş ve seyahatnamesine çizmiştir.³⁰

²⁴ Lavrov, *İstoriko-etnografiçeskie*, 103, 104.

²⁵ Mehmet Güneş, *Eoliya Çelebi ve Haşim Efendi'nin Çerkezistan Notları* (İstanbul: Hüsütütabiat Matbaası, 1969), 92, 93.

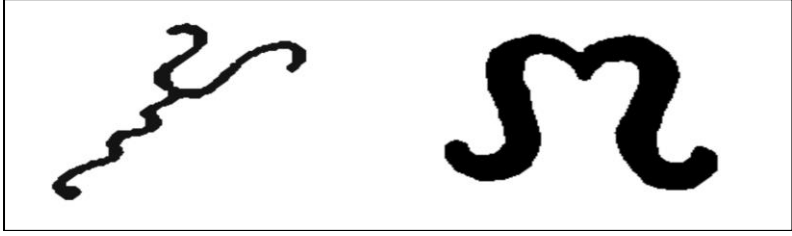
²⁶ İnal-İpa, *Antroponimiya*, 345; Stal, *Etnografiçeskiy oçerk*, 387; Yahtanigov, *Severokavkazskie*, 78; Yohann F. Blaramberg, *Kafkasya: Tarihi, Topoğrafik, İstatistik, Etnografik ve Askeri Tasviri*, çev. Habibe Eren (Ankara: Kafdav Yayıncılık, 2017), 120; Edmund Spencer, *Türkiye, Rusya, Karadeniz ve Çerkezistan*, çev. Dilek Cenkçiler (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 340.

²⁷ İ. A. Gildenştedt, *Puteşestvie po Kavkazu v 1770-1773* (Sankt Peterburg, 2002), 287.

²⁸ Küçük Kabardey bölgesi *pşı* sınıfına mensup Tausultan ve Gilahsten sülalelerinin kontrolünde olmuştur. Tausultan sülalesi Terek Nehrinin sağ kıyısı boyunca Tatartup'tan başlayarak Argudan Nehrinden Kurp Nehrine kadar olan bölgede hakimiyet sağlamıştır. Didem Çatalkılıç, *Kafkasya'da Rus Yayılmacılığı Mozdok Hattı 1532-1832* (Ankara: Koyusiyah Yayıncılık, 2021), 132.

²⁹ S. M. Bronevskiy, *Novejšie geografiçeskie i istoriçeskie izvestiya o Kavkaze*, II (Moskova, 1823), 229, 230; Peter Simon Pallas, *Travels through the Southern Provinces of the Russian Empire in the years 1793 and 1794*, c. I (Londra, 1812), 411.

³⁰ Julius von Klaproth, *Travels in the Caucasus and Georgia*, çev. F. Shoberl (Londra: Henry Colbum, 1814), 269.

Resim 1: İ. A. Gildenştedt, *Puteşestvie po Kavkazu 1770-1773*, 287; J. V. Klaproth, *Travels in the Caucasus and Georgia*, 269.

18. yüzyılın ikinci yarısında Gildenştedt, *psı* sülalesine ait damganın atın sol sağrisına vurulduğunu not etmiş ve Dietrich Christoph von Rommel'in 1808'de Weimar'da basımı yapılan *Die Völker des Caucasus nach den Berich* başlıklı kitapta *psı* Şoloh sülalesinden bir kişi sol sağrisında damga olan bir at üzerinde resmedilmiştir. Bu durum ata soldan inilip binilmesinin yanı sıra başka bir gerekçeyle daha açıklanmaktadır. Çerkes toplumunda bulunan sınıfsal yapılanmanın en üst noktasındaki *psı*, *tlekotleş* ve *vork* sınıfına mensup sülaleler damgalarını atın sol sağrisına vurmuşlardır. Bu durumun pratikteki yararıysa bir akına gidildiğinde merkezde konumlanan *psı*'nin solundaki atın sülale damgasının sağda, sağındaki atın damgasının solda olmasıyla dışarıdan bakan bir kişinin hiçbir atın damgasını görememesidir. Bu akını yapan sülalelerin tanınmamasını sağlamıştır.³¹ Uzunyayla'da görüşme yaptığımız kaynak kişiler de kaynaklara paralel cevaplar vermişler, *psı* ve *vork*lerin atın sol sağrisına damga vurduklarını aktarmışlardır.³²

Görüldüğü gibi damganın toplumsal manada önemi büyüktür. Bu öneme haiz olan damgaların gerçekte sahibi olmayan kişiler tarafından kullanımıysa cezayla karşılık bulmuştur. Bu durum 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın ilk yarısında bölgeyi ziyaret edenler tarafından kayda geçirilmiştir. Bu kayıtlara göre ata damga sahibi olmayan sülalelerin damga vurmasının cezası ölümdür.³³ Ancak 1861'de Rusya'da serfliğin kaldırılmasıyla Kabardey bölgesinde de serfliğin kaldırılması, toprak reformları ve Rus-Kafkas Savaşları bölgede sosyo-ekonomik değişikliğe yani damganın sahiplik geleneğinde değişime yol

³¹ Yahtanigov, *Severokavkazskie*, 78.

³² K. K. 4; 7; 14.

³³ Blaramberg, *Kafkasya Tarihi*, 120; Pallas, *Travels through*, 411.

açmıştır. Bu değışime ayak uyduran eskinin bağımlı sınıfına mensup pek çok sülale damga sahibi olmuştur.³⁴

Görüşme yaptığımız Abaza sülalelerse damgayı atın sağ sağırsına vurmuşlardır.³⁵ Atın sağırsına damganın nasıl ve ne tarafa vurulduğuna dair anekdot Uzunyaylalı bir Abaza tarafından kaleme alınan hatıratıda da mevcuttur:

Avlunun ortasında çok büyük ateşler yakılır, kor haline gelen ateşin içine at sahibi ailelerin damgaları sokulur, kızarması beklenir, bu arada ateş yağını gençler tarafından sürekli beslenerek canlandırılırdı. Gençler, ellerinde atkuyruğu veya at yelesinden örülmüş uzun kementlerle, köşelere sıkıştırdıkları atları yabancı tayları yakalarlardı. Yakalanan atlar, kısıvrak tutulur, nar gibi kızarmış damgalar ateşten çıkarılıp atların sağ kalçalarına basılırdı. Ortalığı duman, yanık et ve kıl kokusu kaplardı.³⁶

Alan çalışmamız esnasında mülkiyeti ayırmak için kullanılmaya başlanan sülale damgasının kullanım alanları nelerdir sorumuza kaynak kişilerin hemen hemen neredeyse hepsi damganın mülkün karışmasını engellemek amacıyla atlara vurulduğunu aktarmışlardır.³⁷ Uzunyayla'da yaptığımız alan çalışmasında sülale damgalarının atlara vurulması hakkında kişiler bilgilerini aktardılar:

At yetiştiriciliği Çerkeslerin sahip olduğu en iyi zanaattır. Çerkesler hem Kafkasya'da hem Uzunyayla'da yulkılara sahip olmuşlar, bu yulkıların birbirine karışmaması için damga kullanmışlardır. Demirin ısıtılıp kementle yakalanan atların sağırsına basılmasıyla tüy kısmı yanar, atın etine hiçbir şey olmazdı. Bu işlem at tay iken 2-3 yaşında yapılırdı. Böylelikle atın kime ait olduğu belli olurdu.³⁸

Damganın atın hangi tarafına vurulduğu konusu açıklığa kavuşmamıştır. Çünkü bazı durumlarda aynı sülaleye mensup aileler at yulkılarının karışmaması için atın farklı sağırlarını damgalamışlardır.

³⁴ Yahtanigov, *Severokavkazskie*, 71, 72, 73, 82.

³⁵ K. K. 50.

³⁶ Özdemir Özbay, *Anadolu'da Kafdağı Öyküleri* (İstanbul: Nart Yayıncılık, 1994), 12.

³⁷ K. K. 3; 4; 5; 9; 15; 21; 43; 47; 49.

³⁸ K. K. 8; 11; 20; 32; 34; 37; 51.

Ayrıca bu durum zamanla değişmiş damganın atın hangi tarafına vurulduğunun pek bir önemi kalmamıştır.

Resim 2: Aslan, Aguey, Tok, Tuğuj ve Gogo Sülalelerine Ait Sülale Damgaları

Uzunyayla'da meskûn Abaza ve Çerkes sülalelerin temel geçim kaynaklarından birisi atçılık olmuştur. Sahip olunan atların süvariye ve koşuma yani ordu ihtiyacına cevap verecek nitelikte olması sebebiyle sülaleler atlarını 1960'lara kadar orduya satmışlardır. Ancak Demokrat Parti iktidarı döneminde gelen Marshall yardımıyla ordu mekanize olmuş ve ordunun Uzunyayla'dan at alımı durmuştur.³⁹ Ekonomik değerini yitiren atçılığın bitmesi ata damga vurulması geleneğinin de sonu olmuştur.

–Silahlarda: Kafkasya'da kişiler ateşli ve ateşsiz silahlarında nadir de olsa sülale damgalarını kullanmışlardır.⁴⁰ Kafkasya ile özdeşleşen en önemli ateşsiz silahlardan olan kama üzerine damga işlenmesi bilinen bir durumdur. Söz konusu durum Uzunyayla Çerkeslerinin hafızalarında da mevcuttur. Uzunyayla'da sülale damgaları üzerine alan çalışması yapan Alman bilim insanı Kosswig tarafından Panlı köyünde üzerine sülale damgası işlenmiş bir kama fotoğraflanmıştır.⁴¹ Ancak biz alan çalışmamız esnasında sülale

³⁹ Tolga Akay, "Kuruluşundan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Aziziye Kazası (Pınarbaşı) ve Çevresinde At Yetiştiriciliği," *Kafdağı Dergisi* 4, no. 2 (2019), 153; Abdullah Temizkan & Didem Çatalkılıç, "Atını Yitiren Toplum: Uzunyayla Çerkeslerinde Atçılık ve Binicilik Kültürü Üzerine," *Milli Folklor*, no. 123 (2019), 200.

⁴⁰ Dubrovin, *Çerkesler*, 146; Stal, *Etnografiçeskiy oçerk*, 387; Florent A. Gille, *Lettres sur le Caucase et la Crimée* (Paris, 1859), 103.

⁴¹ Leonore Kosswig, "Eigentumszeichen (Damga) in Anatolien," *Oriens* 23/24 (1974); Tafel, xii; K. K. 3.

damgasının olduğu bir ateşli veya ateşsiz silahla karşılaşmadık. Fakat Kafkasya'dan Uzunyayla'ya gelirken silah ve benzeri pek çok eşya getiren Abuk sülalesiyle yaptığımız görüşmede eşyaları kayda geçirmekte geç kaldıkları ve yaklaşık 40 yıl önce bir antikacının silah kaçakçılığı yapıyor gerekçesiyle yaptığı şikayet üzerine silahlarına devlet tarafından el konulduğu aktarılmıştır. Uzunyayla'da bu münferit örneğe ek olarak pek çok ateşli ve ateşsiz silah özellikle 1. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yaşanan ekonomik sıkıntılar nedeniyle köylere gezen çerçilere satılmıştır. Bu dönemde satılmayan ateşli ve ateşsiz silahlarsa 1980 darbesi sonrası köylere gelen jandarmalar tarafından toplanmıştır. Bazı kişilerse bu dönemde sahip oldukları silahları jandarmalar köye gelmeden önce devlete karşı bir eylem içerisinde olmadıklarını göstermek amacıyla ya gömdüklerini ya da Uzunyayla'daki derelere attıklarını anlatmışlardır.⁴² Tüm bu yaşananlar Kafkasya'dan Uzunyayla'ya taşınan ve bir hafıza mekânı olan sülale damgalarının işlendiği silahları günümüzde yok olma derecesine getirmiştir.

– Mühür veya İmza Olarak: Kafkasya'da sülaleler damgalarını nadir olarak yazışmalarda mühür olarak kullanmışlardır.⁴³

Eskiden mektup yazarlardı. Mektupları mühürledikleri yüzük mühürleri var ya o mühür sülale damgalarıydı. Sülaleler damgalarını böyle kullanırlardı.⁴⁴

Örneklerde bahsi geçen mühür olarak kullanım sadece Uzunyayla'da değil Kafkasya'da da gerçekleşmiştir. Bu kullanımdan Uzunyaylalı Çerkeslerin haberdar olmasının nedeni konuya ilgi duyarak farklı iletişim yollarıyla bilgi edinmeleridir.

Geçmişte kullanılan mührün yerini günümüzde imza almıştır. Günümüzde sülale damgalarının sembolik olarak kullanım alanlarından biri de imza olmuştur. 1. yaş grubumuza mensup erkek bir kaynak kişiye resim bölümü mezunu olduğunu Erol Olçok'un⁴⁵ Çerkes kültürüyle alakalı başlattığı bir çalışma için yaptığı resimlerde sülale damgasını imza olarak kullandığını aktarmıştır.⁴⁶

⁴² K. K. 15; 16; 23; 26; 43; 44; 49.

⁴³ Dubrovin, *Çerkesler*, 146; Stal, *Etnograficeskiy oçerk*, 387; K. K. 21; Yahtanigov, *Severokavkazskie*, 7, 47.

⁴⁴ K. K. 39.

⁴⁵ Erol Olçok, 1962 yılında Çorum'un bir Çerkes köyü olan Mecidiyekavak köyünde dünyaya geldi. 15 Temmuz darbe girişiminde hayatını kaybetti.

⁴⁶ K. K. 30.

– *Haçeşlerde*: En kısa tanımıyla misafir odası olan *haçeşler*, Çerkes tarihi ve kültürüne ilişkin sohbetlerin edildiği, kültürel kodların aktarıldığı, mitolojik hikâye ve destanların anlatıldığı bir kültür aktarım mekânı yani hafıza inşa atölyesi işlevi görmüştür. *Haçeşlerde* misafir ağırlamak her zaman bir statü göstergesi olmuş, gelen misafirlerin silahlarının asılma düzeni dahi baştan beri zikrettiğimiz sınıfsal yapıyla doğrudan bağlantılı olmuştur. Sınıfsal yapılanmayı konumuz olan damga açısından düşündüğümüzde, *haçeşlerinin* kapılarına gelen misafirlerin damgalarını işlemişler böylelikle hangi sülalelerin *haçeşe* geldiği anlaşılmıştır.⁴⁷ *Haçeşin* kapısına işlenen bu damgalar Çerkes toplumunda bir prestij göstergesi, sınıfsal yapılanmaya atıf olarak değerlendirmek gerekmektedir. Ancak *Uzunyayla*'da yaptığımız alan çalışmasında gelen misafirlerin damgalarının *haçeş* kapılarına işlendiğine dair değil sahibinin damgasının *haçeş* kapısına işlendiği bilgisine ulaştık⁴⁸:

Tramlar 80 yıl önce bizim köyden (Kazancık) ayrıldılar. Ayrılırken mülklerini Tokat Bulamur (şu an Gündoğan) köyünde yaşayan sülalemizden (Agaçe) Paşa isimli birine sattılar. Evin haçeşinin ahır girişi vardı. Ahırın antresinde boydan boya dolaplar vardı ve o dolabın üstünde Tram sülale damgası vardı”.⁴⁹

⁴⁷ Didem Çatalkılıç, “Uzunyayla’da Çerkes Kültürünün Bir Sembolü Olarak Misafirperverlik ve Haçeş,” *Kafkasya Kökenlilerin Hafıza Mekânları Çalıştayı Bildiriler Kitabı* (İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 2020=, 29, 33; Ma’edz Sarebiy, *Çerkesler ve Gelenekleri*, çev. Yemuz Bayazıt (Ankara: Kalkan Matbaacılık, 2018), 273.

⁴⁸ K. K. 5; 34.

⁴⁹ K. K. 31.

Resim 3: Kuzey Osetya-Alanya Cumhuriyeti-Muzey Drevnostey Alanii

–Flamalarda: Milletler ve orduları tarihleri boyunca kendilerini simgeleyen üzerinde çeşitli sembollerin olduğu bayraklara ve flamalara sahip olmuşlardır. Aynı uygulama Çerkeslerde de kendini göstermiş askeri grupların flamalarında o gruba önderlik yapan sülalenin damgası kullanılmıştır.⁵⁰ Alan çalışmamız esnasında sülale damgalarının kullanma alanları nerelerdir sorumuza kaynak kişiler flamalarda damgaların kullanıldığını aktarmışlardır.⁵¹ Kaynak kişiler bu konu hakkında

⁵⁰ İnal-İpa, *Antroponimiya*, 351; Lavrov, *İstoriko-etnografiçeskie*, 91.

⁵¹ K. K. 6; 31.

kimliklerine ilgi duyarak bilgi edinmişlerdir. Bu uygulama Uzunyayla'da hiç olmamıştır.

– Mezar Taşlarında: Kişiler kimliklerini yaşadıkları ve belirttikleri alanlarda mekânlar yaratırlar. Ölüm etrafında oluşan görsel mekânlar olan ve ait oldukları kültürün özelliklerini yansıtan mezarlıklar kültürel hafızanın izlerini taşırlar. Kişinin nesebinin ve kimliğinin belirtildiği mekânlar olan mezar taşları Kafkasya'da sülale damgalarının en yaygın kullanım alanlarından birisi olmuştur.⁵² Uzunyayla'da yaptığımız alan çalışmasında 19. yüzyıldan kalma sülale damgalı mezar taşlarıyla karşılaştık. Bu mezar taşlarındaki damgaların tamamı sınıfsal yapılanmada üst tabakaya mensup sülalelere ait olduğu tarafımızca Bronevskiy ve Lavrov'un çalışmalarında yaptığımız karşılaştırmayla görülmüştür.⁵³

Resim 4: Aslan, Hağundoko, Şıd, Şogen, Duman, Kundet, Anzor ve Yağan Sülalelerine Ait Sülale Damgalı Mezar Taşları

Ardından Uzunyayla'da mezar taşlarına damga oyulması geleneğine bir müddet ara verilmiştir. Ancak son zamanlarda mezar taşlarına damga oyulması tekrar başlamıştır. Hatta eski mezarlara yapılan yeni mermer mezar taşlarına damga oyulduğu tarafımızca gözlemlenmiştir.⁵⁴ Alan çalışması esnasında karşılaştığımız bu durum kolektif kimlik, "tarihsel" köklü ve tarihe dayanan bir süreç olan "biz"

⁵² Yahtanıgov, *Severokaavkazskie*, 3; Zeynep Kantemur, "Ölü Bedenin Sınırlanan Mekânı: Kayseri'deki Çerkes Kimlikli Mezarlar," *Folklor/Edebiyat* 25, no. 98 (2019), 345; Avril Maddrell, "Memory, Mourning and Landscape in the Scottish Mountains: Discourses of Wilderness, Gender and Entitlement in Online Debates on Mountainside Memorials," ed. Elizabeth Anderson, Avril Maddrell, *Memory, Mourning, Landscape* içinde (Amsterdam & New York: Kate McLoughlin & Alana Vincent, 2010), 124.

⁵³ Lavrov, *İstoriko-etnografiçeskie*, 109-123; Bronevskiy, *Novejšie geografiçeskie*, 229, 230.

⁵⁴ K. K. 10; 19; 22; 26; 40; 46.

oluşum sürecini ifade eder. Kolektif hafızanın grubun üyeleri tarafından tutulması geçmişin paylaşılması yani kolektif kimlikle açıkladığımız bu durum kişilerin kendileri ve çevreyle yaptıkları ayırımın bir sonucudur. Bu karşılıklı kimlik inşa süreci, kolektif hafızayı ebedi hale getirir.⁵⁵ Mezarlık gibi pek çok kişi tarafından ziyaret edilen mekânlarda bu tip sembollerin varlığı kişinin nesebini hatırlamasıyla hem bireysel hem de kolektif kimliği desteklemektedir.

Resim 5: Duruk ve Ahkmed Sülalelerine Ait Damgalı Mezar Taşları

Uzunyayla alan çalışmamız esnasında pek çok sülalenin köylerle bir irtibatının kalmadığını tespit ettik. Bu minvalde hakkında bilgi verilen sülalelerden birisi de *tlekotleş* sınıfına mensup Kundet sülalesiydi. Sülalenin meskûn olduğu Örenşehir köyünden ayrıldığı Hayriye köyüne ve başka yerlere gittiği aktarılmıştı. Kundet sülalesinin Hayriye köyüne gittiğine dair herhangi bir arşiv belgesi bulunmamakla birlikte Hayriye köyünün mezarlığında Kundet sülalesinin damgasının olduğu bir mezar taşı bulunmaktadır. Bu durum bize alan çalışmasında alınan sözlü bilginin tarihi vesika olan mezar taşlarıyla birleştiğindeki işlevini göstermektedir.

⁵⁵ Alberto Melucci, "Süreç Olarak Kolektif Kimlik," çev. Ömer Mollaer, ed. Fırat Mollaer, *Kimlik Politikaları Özdeşlik, Tanınma ve Farklılık* içinde (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014), 86; Ron Eyerman, *Cultural Trauma: Slavery and the Formation of African American Identity* (New York: Cambridge University Press, 2003), 5, 14; Daniel Bar-Tal, "Collective Memory of Physical Violence: its Contribution to the Culture of Violence," ed. Ed Cairns & Micheál D. Roe, *The Role of Memory in Ethnic Conflict* içinde (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 89.

Resim 6: Hayriye Köyü-Kundet Sülalesine Ait Damgalı Mezar Taşı

Sülale Damgasının Uzunyayla'da Etno-Sembolizme Dönüşmesi

Kolektif kimlik olarak adlandırılan sosyal aidiyet bilinci, ortak bir semgesel sisteminin kullanımıyla ulaşılan ortak bilgi ve hafızaya dayanır. Hafıza geçmişte olduğu gibi kalmaz anın bağlandığı sembollerle yoğrulur. Burada sembollerin işlevi kimliği desteklemektir. Sürdürülen bu kodlar etnik grubun sembolik anlam dünyasını oluşturur.⁵⁶ Bu semboller çok yönlüdür ve kişiler tarafından anlamlandırılır. Böylelikle

⁵⁶ Assman, *Kültürel*, 60, 148, 149, 150.

gruba üye olanlar ve olmayanlar arasındaki sınırı oluşturur. Modern hayata sosyal bir uyum biçimi olan etno-semboizmle etnik gruplar sembollerle kimliklerini topluma sergilerler.⁵⁷

Etnik kimliklerin bir parçası olan semboller zamanla nesiller boyu devam eden *sembolik etnisiteye* dönüşürler. Bu ilk nesillerde gerçekleşme de farklı bir kültürlenme ve asimilasyona maruz kalma sonucunda etnik gruplardaki gençler etnik sembollere başvurmaya başlarlar. Çünkü sonraki nesiller her ne kadar kendilerini o etnik gruptan olarak tanımlasalar da sahip olunan kültür onlar için bir müzede sergilenen veya bir festivalde seyredilecek bir durum haline dönüşmektedir. Bunun nedeni göçmen atalara sahip genç neslin ülkeleriyle doğrudan ya da dolaylı bir bağları ve bir bilgilerinin olmamasıdır. Bu kişiler kültürü yaşamaktan ziyade o etnik gruba aitlik duygusuyla daha fazla ilgilenmektedirler. Çünkü etnik gruplar kültürü habitatında yaşarken kimlikleriyle ilgilenme ihtiyacı duymazlar. Ancak sonraki kuşaklar kimlikten vazgeçtiğini gördükleri anda çeşitli STK'lara katılırlar yani bir kolektivitete bağlanarak kimliklenme sürecine girerler. Bunun nedeniyse kolektif kimliklerin öteki topluluklarla karşılaşınca kendini belli etmesidir.⁵⁸ Çünkü kimlik birini diğerlerinden farklı kılan bir kavramdır.⁵⁹

Bu süreçte kimlik etnik olmanın ilk yolu olur ve etnisite dışı vurumcu bir rol üstlenir. Bu dışı vurumcu form sembollerin çeşitli şekillerde kullanılmasıdır. Gans, 3. kuşağın bu durumunu "sembolik etnisite" olarak tanımlamaktadır. Bu durum kentleşmiş kuşağın ata topraklarına nostaljik bağlılığıdır. Bu kuşak kültüre karşı sevgi ve gurur duygularını besleyerek hayali geçmişlerine geri dönmeyi arzularken bunun olamayacağını kısa sürede anlarlar.⁶⁰ Gans'ın bu teorisi Uzunyayla'da yaşayan Abaza ve Çerkesler için de geçerlidir. Uzunyayla'ya ilk gruplar 1860'lı yılların başı itibarıyla gelmeye başlamış, neredeyse 1970'lere kadar kültür habitatında yani köylerde yaşamaya devam etmiştir. Ancak eğitim, iş gibi farklı nedenlerle köyden kentlere yaşanan iç göç nedeniyle asimilasyon süreci başlamıştır. Buna bağlı olarak 1968 yılında Kayseri merkezde Kayseri Kafkas Derneği

⁵⁷ Fredrik Barth, "Giriş," der. Fredrik Barth. çev. Ayhan Kaya & Seda Gürkan, *Etnik Gruplar ve Sınırları* içinde (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2001), 17; Richard Jenkins, *Social Identity* (Londra & New York: Routledge 2008), 136, 137.

⁵⁸ Smith, *Ulusların*, 79; Herbert J. Gans, "Symbolic Ethnicity: The Future of Ethnic Groups and Cultures in America," *On the Making of Americans: Essays in Honor of David Riesman* içinde (University of Pennsylvania, 1979), 193, 200, 201, 203.

⁵⁹ Bhikhu Parekh, "Kimliğin Mantığı." çev. Suat Aksoy, ed. Fratt Mollaer, *Kimlik Politikaları Özdeşlik, Tanınma ve Farklılık* içinde (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014), 54.

⁶⁰ Gans, "Symbolic Ethnicity," 204.

kurulmuştur. Kent merkezinde dünyaya gelen nesillerin köyle yani kültürle bağlantısı zayıflamaya başlamıştır. Yaşanan bu süreç sonucu, alan çalışmamız esnasında özellikle büyükler tarafından dili ve kültürü bilmeyen çocuklarının kendilerinden daha Çerkes oldukları aktarılmıştır.⁶¹ Gans'ın teorisini temel aldığımızda Osmanlı'ya geliş tarihlerindeki farklılıkları düşünecek olursak bugün 3., 4. ve 5. kuşak Uzunyayla Abaza ve Çerkesleri sülale damgalarını sembolik etnisite olarak farklı alanlarda kullanmaktadırlar.

Uzunyayla'da Sülale Damgasının Etno-Sembolizm Alanları

–Sülale Günlerinde: Sülale damgalarının kullanıldığı en yaygın alanlardan birisi de sülalenin farklı şehir ve ülkelerde yaşayan mensuplarını bir araya getirmek amacıyla belirli periyotlarla düzenlenen sülale günleridir. Sülale günlerinde damgalar şapka, bardak ve anahtarlık gibi objelerin üzerine bastırılarak sülale üyelerine dağıtılmaktadır.

Geçen sene Bekaldı sülale toplantımızın ilkini İhsan Baykaldı'nın bahçesinde yaptık. Bu hafta sonu pazar günü ikincisini yapıyoruz. O günün anısına bardak, tişört ve anahtarlıklara sülale damgamızı basıyoruz. Sülale toplantılarımızda (Dzıbe) sülale damgamızı bastırığımız anahtarlık ve kolyeleri dağıtırız.⁶²

⁶¹ K. K. 25; 29.

⁶² K. K.13; 21; 56.

Resim 7: Kenet ve Bekaldı Sülalarına Ait Sülale Damgaları

Bu toplantılar genellikle aynı sülaleye mensup olan farklı coğrafyalarda yetişen birbirini tanımayan gençlerin kimlik bilinci kazanmalarını amaçlamaktadır. Dağıtılan bu sülale damgalı objeler de bu bilincin kazanılmasına hizmet etmektedir.

– Aksesuar Olarak: Sülale damgasının sembolik olarak en yaygın kullanıldığı alan takı olmuştur. Erkek kaynak kişiler sülale damgalarını yüzüklerinde kadın kaynak kişilerse kolye ve bilekliklerine yaptırılmayı tercih etmişlerdir. Sülale damgalı yüzüklerin kullanımına şehirde yaptığımız alan çalışmamız sırasında şahit olduk. Söz konusu yüzüklerin satışı sahipleri Çerkes olan Kayseri merkezdeki iki kuyumcu dükkânında gerçekleştirilmektedir. Kuyumcu; kişilerin sülale damgalarını getirdiklerini damganın yanı sıra sülale isimlerini de yazarak yüzüklere işleyerek sattıklarını ve bunun son zamanlarda yaygınlaştığını anlatmıştır. Sülale damgalı yüzük kullanan kişilerle de görüşme yapılmıştır. Bu yüzüklerin bir aile büyüğü tarafından yaptırılıp genç kuşağa hediye edilmesi durumu hem kaynak kişiler tarafından anlatılmış hem de karşılaşılan bir durum olduğu tarafımızca gözlemlenmiştir.⁶³ Alan çalışmamız esnasında sülale damgasının tesbihin imame kısmından sonra kullanıldığına da şahit olduk. Ancak bu şekilde kullanım yaygın değildir.

⁶³ K. K. 18; 41; 42; 56; 57.

Resim 8: Sülale Damgalarının Takı Olarak Kullanımı
(Yüzükler, Aslan ve Adaje Sülale Damgalı Kolye ve Bileklikler)

Kişiler bu tip aksesuarları kullanarak bir anlamda sembollerle yani sülale damgalarının işli olduğu takılarla topluma kendilerini nasıl tanımladıklarını anlatmaktadırlar.

– Düğünlerde ve Düğün Davetiyelerinde: Kafkasya'da düğünlerde kullanılan sülale damgalarının günümüzde düğünlerde flamalara işlenerek ve düğün davetiyelerinde kullanılması yaygınlaşmıştır⁶⁴:

Sülale damgamızı düğünlerde flama şeklinde kullanıyoruz.
Kayseri Pınarbaşı'nda ve köyümüz Aşağıkızılçevlik'te düğün yaptığımızda kullanıyoruz.⁶⁵

Kaynak kişilerin tarafımıza aktardığı bu durumla alan çalışmamız esnasında flamalara ve davetiyelere hem erkek hem de kız tarafının sülale damgalarının işlenmesinin örnekleriyle fazlasıyla

⁶⁴ Yahtanigov, *Severokavkazskie*, 3; K. K. 11; 28; 51.

⁶⁵ K. K. 2.

karşılaştık. 12.10.2019 tarihinde Kayseri merkezde gerçekleşen katıldığımız bir düğünde de iki sülalenin (Tsey ve Thazepl) damgalarının işlendiği flamaların, düğün boyunca çiftin masasının önünde durduğuna tanık olduk.

Resim 9: Thazepl ve Tsey Sülale Damgaları

–Çalışma Alanlarında: Alan çalışmamız sırasında kişilerin sülale damgalarını çalışma alanlarında kullandıklarına şahit olduk. Özellikle firmaların amblemi ve kartvizitlerinde kişiler sülale damgalarını kullanmaktadırlar. Alan çalışmamız esnasında çalışma alanı kapsamında karşılaştığımız diğer bir örnek de özel müzecilikle meşgul kadın bir kaynak kişiyle yapılan görüşmede kaynak kişi röportajlar ya da çeşitli grupların müze ziyareti esnasında kimliğini belli edecek kıyafetler giydiğini, bu kıyafetlere ve iki yıldır müzesi için yaptığı tüm bebeklerinin kıyafetlerine sülale damgasını işlediğini aktarmıştır. Babası yıllarca Uzunyayla'nın yaygın mesleklerinden halıcılıkla uğraşan erkek bir kaynak kişi babasının halı tezgahlarına sülale damgasını kullandığını yine kadın bir kaynak kişi yaptığı el işlerine sülale damgalarını işlediğini aktarmıştır.⁶⁶ Ayrıca Panlı köyünde bulunan at çiftliğinin sahibi iş insanı Nevzat Seyok mensubu olduğu Tsey sülalesinin damgasının çiftliğin kapısında kullanmıştır.

⁶⁶ K. K. 1; 3; 12; 14; 27; 48; 54.

Resim 10: Yeluh, Şıd, Tsey ve Dzıbe Sülalelerine Ait Sülale Damgaları

Sülale damgalarının kullanım alanlarında zamanla farklılaşmalar olmuştur. Günümüzde damgalar, arabalarda *sticker* şeklinde, cep telefonlarının ekranlarında ve kılıflarında sembolik olarak kullanılmaktadır.⁶⁷ Özellikle son 20 yılda Çerkeslerin interneti aktif olarak kullanmaları sayesinde sosyal medya üzerinden kişiler sülalelerinin Kafkasya'da kalan mensuplarına ulaşabilmişler ve geçmişleri hakkında bilgi edinmişlerdir. Bilgi edinilen konular arasında damgalar da vardır.⁶⁸

Sonuç ve Öneriler

Kafkasya'nın etnik, sosyo-ekonomik ve politik tarihi için ciddi veri anlamına gelen damgalar 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başında bölgeyi ziyaret eden seyyahların da ilgisini çekmiş bu ilgi onları damgaları çizmeye ya da tarif etmeye kadar götürmüştür. Damga sahibi olmayıp sahte damga üretenlere verilen cezaysa Kafkasya'da bahsi geçen zaman aralığında sınıfsal yapılanmanın ne kadar titizlikle korunduğunun bir emaresi olmuştur. Ancak Kafkasya'nın Ruslar tarafından işgali bu yapıda bozulmalara yol açmıştır. İşgal, sahip olunan sosyo-ekonomik güç alanlarını yapılanmanın üst basamaklarındaki sülalelerin elinden almış, güç kaybına neden olmuştur. Yaşanan bu kayıplar sonucu üst sınıfta olmayan pek çok sülale damga sahibi olmuştur.

⁶⁷ K. K. 17; 33; 38; 53; 55; 57.

⁶⁸ Stéphane Dufoix, *Les Diasporas* (Paris: Presses Universitaires de Paris, 2008), 116; K. K. 45.

Bayramlar, semboller, anıtlar, anma törenleri ve eşyalar hafıza mekânlarıdır. Hafıza mekânı teorisinde bir sembolün hafıza mekânı olmasını belirleyen durumlardan biri de anavatan Kafkasya'yla bağ kurmayı sağlamasıdır. Bu açıdan düşündüğümüzde mezar taşları üzerindeki damgalar birer hafıza mekânıdır. Alan çalışmamız esnasında karşılaştığımız ilk gelen nesle ait ya da burada ilk doğan nesle ait damgalı mezar taşları sınıfsal yapılanmadaki sadece üst sınıfa ait olduğu gözlemlenmiştir. Alan çalışmamız esnasında sülale damgasına sahip olmayan kişiler sülale damganızı biliyor musunuz sorusunu bilmiyorum şeklinde cevaplamıştır.

Tarihsel bilinç ve hafıza her etnik grup için önemlidir. Günümüzde sülale damgalarının objelerde, aksesuarlarda, kartvizitlerde, düğün davetiyelerinde kullanımı kişilerin aidiyetlerini pekiştirme ve gündelik hayatta topluma kimliklerini sergileme yolunu seçtiklerini göstermektedir. Sülale damgaları bu kavramların devamı olarak günümüzde etnik kimlik belirteci işleviyle sosyal medyada profil fotoğrafı şeklinde kullanılmaktadır. Bu durum dile ve geleneğe uzak yetişmiş neslin kimlik edinim sürecini etkilemektedir. Sülale damgasının zikrettiğimiz farklı alanlarda kullanımı bugün toplum için Kafkasya'yı hatırlatan bir hafıza mekânı özelliği taşımaktadır. Ayrıca sülale damgasını günümüzde hiçbir alanda kullanmayan kişi sayısı çok fazladır.

Çalışmamızda belirli bir bölge örneklem olarak alınarak damganın tarihsel süreci ve kullanım alanları ele alınmıştır. Aynı ülkenin farklı coğrafyalarındaki diasporalar aynı durumlar karşısında farklı tutumlar geliştirebilirler. En büyük Çerkes diasporasının yaşadığı Türkiye'de farklı örneklerde bu şekilde sondaj çalışmalar yapılırsa bölgeler arası farklılıklar ortaya konulabilir. Ayrıca alan çalışmaları esnasında bir hafıza mekânı özelliği taşıyan Kafkasya'dan Anadolu'ya taşınmış üzerinde sülale damgalarının olduğu eşyaların fotoğraflanarak koruma altına alınması etnografik malzemenin ve tarihi hafızanın kaybını engellemektedir. 1974 yılında Leonore Kosswig tarafından fotoğraflanan sülale damgalı mezar taşları günümüzde kırılmıştır. Bölgede geç-gündüz arasında hava sıcaklığı farkının fazla olması ve kış mevsiminin kar yağışlı geçmesi damgalı mezar taşlarının zarar görmesine neden olmaktadır. Bu nedenle mezar taşlarının fotoğraflanarak koruma altına alınması gerekmektedir.

Bibliyografya

- Akay, Tolga. "Kuruluşundan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Aziziye Kazası (Pınarbaşı) ve Çevresinde At Yetiştiriciliği." *Kafdağı Dergisi* 4, no. 2 (2019): 149-159.
- Assman, Jan. *Kültürel Bellek*. çev. Ayşe Tekin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.
- Barth, Fredrik. "Giriş". der. Fredrik Barth. çev. Ayhan Kaya & Seda Gürkan. *Etnik Gruplar ve Sınırları* içinde. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2001.
- Bar-Tal, Daniel. "Collective Memory of Physical Violence: Its Contribution to the Culture of Violence." ed. Ed Cairns & Mícheál D. Roe, *The Role of Memory in Ethnic Conflict* içinde. New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Besleney, Zeynel Abidin. *Türkiye'de Çerkes Diasporasının Siyasi Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Blaramberg, Yohann F. *Kafkasya: Tarihi, Topoğrafik, İstatistik, Etnografik ve Askerî Tasviri*. çev. Habibe Eren. Ankara: Kafdav Yayıncılık, 2017.
- Bronevskiy, S. M. *Noveyşiegeografiçeskie i istoriçeskieizvestiya o Kavkaze*. II. Moskva, 1823.
- Caldicott, Edric & Fuchs, Anne. "Introduction." *Cultural Memory: Essays on European Literature and History*. Edric Caldicott & Anne Fuchs, ed., içinde, 11-33. Oxford: Peter Lang, 2003,
- Connerton, Paul. *Toplumlar Nasıl Anımsar?* çev. Alâeddin Şenel. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999.
- Çatalkılıç, Didem. "Uzunyayla'da Çerkes Kültürünün Bir Sembolü Olarak Misafirperverlik ve Haçeş." *Kafkasya Kökenlilerin Hafıza Mekânları Çalıştayı Bildiriler Kitabı*, 21-36. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 2020.
- Çatalkılıç, Didem. *Kafkasya'da Rus Yayılmacılığı Mozdok Hattı 1532-1832*. Ankara: Koyusiyah Yayıncılık, 2021.
- Dubrovin, Nikolay F. *Çerkesler*. çev. Habibe Eren & Varol Tümer. Ankara: Kafdav Yayıncılık, 2017.
- Dufoix, Stéphane. *Les Diasporas*. Paris: Presses Universitaires de Paris, 2008.
- Eyerman, Ron. *Cultural Trauma: Slavery and the Formation of African American Identity*. New York: Cambridge University Press, 2003.
- Gans, Herbert J. "Symbolic Ethnicity: The Future of Ethnic Groups and Cultures in America." *On the Making of Americans: Essays in Honor of David Riesman* içinde, 193-221. University of Pennsylvania, 1979.
- Gildenştedt, İ. A. *Puteşestvie po Kavkazu v 1770-1773*. Sankt Peterburg, 2002.

- Gille, Florent A. *Lettres sur le Caucase et la Crimée*. Paris, 1859.
- Güneş, Mehmet. *Evllya Çelebi ve Haşim Efendi'nin Çerkezistan Notları*. İstanbul: Hüsnütabiât Matbaası, 1969.
- Halbwachs, Maurice. *Kolektif Hafıza*. çev. Banu Barış. Ankara: Heretik Yayınları, 2017.
- İnal-İpa, Ş. D. *Antroponimiya Abhazov*. Maykop, 2002.
- Jenkins, Richard. *Social Identity*. Londra & New York: Routledge, 2008.
- Kantemur, Zeynep. "Ölü Bedenin Sınırlanan Mekânı: Kayseri'deki Çerkes Kimlikli Mezarlar." *Folklor/Edebiyat* 25, no. 98 (2019): 339-351.
- Kaya, Ayhan. *Türkiye'de Çerkesler Diasporada Geleneğin Yeniden İcadı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- von Klaproth, Julius. *Travels in the Caucasus and Georgia*. çev. F. Shoberl. Londra: Henry Colburn, 1814.
- Kosswig, Leonore. "Eigentumszeichen (Damga) in Anatolien." *Oriens* 23/24 (1974): 333-405.
- Lavrov, L. İ. *İstoriko-etnografiçeskie oçerki Kavkaza*. Leningrad, 1978.
- Maddrell, Avril. "Memory, Mourning and Landscape in the Scottish Mountains: Discourses of Wilderness, Gender and Entitlement in Online Debates on Mountainside Memorials." ed., Elizabeth Anderson, Avril Maddrell, *Memory, Mourning, Landscape* içinde, 123-147. Amsterdam & New York: Kate McLoughlin & Alana Vincent, 2010.
- Melucci, Alberto. "Süreç Olarak Kolektif Kimlik." çev. Ömer Mollaer. Fırat Mollaer, ed., *Kimlik Politikaları: Özdeşlik, Tanınma ve Farklılık* içinde, 85-105. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014.
- Nora, Pierre. *Hafıza Mekânları*. çev. Mehmet Emin Özcan. Ankara: Dost Kitabevi, 2006.
- Özbay, Özdemir. *Anadolu'da Kafdağı Öyküleri*. İstanbul: Nart Yayıncılık, 1994.
- Pallas, Peter Simon. *Travels through the Southern Provinces of the Russian Empire in the years 1793 and 1794*. c. I. Londra, 1812.
- Parekh, Bhikhu. "Kimliğin Mantiğı." çev. Suat Aksoy. Fırat Mollaer, ed., *Kimlik Politikaları Özdeşlik, Tanınma ve Farklılık* içinde, 53-77. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014.
- von Rommel, Dietrich Christoph. *Die Völker des Caucasus nach den Berich*. Weimar, 1808.
- Sabaneev, L. P. *Ohotniçiy kalendar*. Moskova, 1892.
- Sarebiy, Ma'edz. *Çerkesler ve Gelenekleri*. çev. Yemuz Bayazıt. Ankara: Kalkan Matbaacılık, 2018.
- Smith, Anthony D. *Ulusların Etnik Kökeni*. çev. Sonay Bayramoğlu & Hülya Kendir). Ankara: Dost Kitabevi, 1986.

- Spencer, Edmund. *Türkiye, Rusya, Karadeniz ve Çerkezistan*. çev. Dilek Cenkçiler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Stal, K. "Etnografiçeskiy oçerk Çerkesskogo naroda." *Kavkaz: Çerkesiya*, Vıp. XVII, Nalçik: M. i V. Kotlyarovih (2014): 331-400.
- Süren, Zafer. *Çipxe: Kafkas Aile Damgaları*. İstanbul: As Yayınları, 2001.
- Temizkan, Abdullah & Didem Çatalkılıç. "Atını Yitiren Toplum: Uzunyayla Çerkeslerinde Atçılık ve Binicilik Kültürü Üzerine." *Milli Folklor*, no. 123 (2019): 193-204.
- Yahtanigov, H. *Severokavkazskie Tamgi*. Nalçik: Leyter-İbn-Marat, 1993.

Kaynak Kişiler:

- K. K. 1: Adnan Soyugur, Yaş: 51, Hatukoy, Çerkessögütlü Köyü, 28.06.2017.
- K. K. 2: Ahmet Güser, Yaş: 30, Kabardey, Aşağıkızılcıevlik Köyü, 24.12.2017.
- K. K. 3: Ahmet Yılmaz, Yaş: 38, Kabardey, Taşlıgeçit Köyü, 03.07.2017.
- K. K. 4: Atay Şimşek, Yaş: 60+, Kabardey, Yahyabey Köyü, 18.07.2017.
- K. K. 5.: Avni Özkurt, Yaş: 63, Abzeh, Devederesi Köyü, 24.06.2017.
- K. K. 6: Aytakin Yıldız, Yaş: 72, Kabardey, Hilmiye Köyü, 09.07.2017.
- K. K. 7: Azmi Aslan, Yaş: 68, Kabardey, Karaboğaz Köyü, 28.07.2021.
- K. K. 8: Bedri Kaplan, Yaş: 68, Kabardey, Sacayağı Köyü, 19.07.2017.
- K. K. 9: Bilal Vurdem, Yaş: 90, Kabardey, Sacayağı Köyü, 15.07.2017.
- K. K. 10: Cahit Kuş, Yaş: 72, Kabardey, Yağlıpınar Köyü, 06.07.2017.
- K. K. 11: Demir Yağan, Yaş: 59, Abaza, Kazancık Köyü, 02.07.2017.
- K. K. 12: Deniz Yağan, Yaş: 54, Abaza, Kazancık Köyü, 15.07.2017.
- K. K. 13: Didem Yılmaz, Yaş: 35, Kabardey, Hilmiye Köyü, 07.07.2017.
- K. K. 14: Fehmi Vatanandıran, Yaş: 76, Kabardey, Üçpınar Köyü, 14.07.2017.
- K. K. 15: Fevzettin Vurdem, Yaş: 76, Kabardey, Karakuyu Köyü, 11.07.2017.
- K. K. 16: Gani Beştan, Yaş: 44, Kabardey, Tahtaköprü Köyü, 19.05.2020.
- K. K. 17: Günay Kurşun, Yaş: 57, Kabardey, Kırkpınar Köyü, 12.07.2017.
- K. K. 18: Hacı Murat Polat, Yaş: 38, Kabardey, Yukarıbeyçayır Köyü, 08.07.2017.
- K. K. 19: Halis Güney, Yaş: 70, Kabardey, Üçpınar Köyü, 06.07.2017.
- K. K. 20: Hayri Karaçay, Yaş: 72, Kabardey, Şerefiye Köyü, 04.07.2017.
- K. K. 21: Hikmet Baykaldı, Yaş: 50, Kabardey, Karaboğaz Köyü, 18.07.2017.
- K. K. 22: Hilmi Bardak, Yaş: 76, Kabardey, Methiye Köyü, 06.07.2017.
- K. K. 23: Huluser Atıcı, Yaş: 72, Kabardey, Kırkgeçit Köyü, 14.07.2017.
- K. K. 24: İkrami Şimşek, Yaş: 73, Kabardey, Karaboğaz Köyü, 01.07.2017.

- K. K. 25: İlhami Şıklaroğlu, Yaş: 67, Kabardey, Aşağıborandere Köyü, 15.07.2017.
- K. K. 26: İrfan Tok, Yaş: 57, Hatukoy, Malak Köyü, 06.07.2017.
- K. K. 27: İsmet Boran, Yaş: 79, Abaza, Yukarıborandere Köyü, 23.12.2017.
- K. K. 28: Janset Baykal, Yaş: 25, Kabardey, Methiye Köyü, 24.12.2017.
- K. K. 29: Kibarcan Kurşun, Yaş: 55, Kabardey, Tahtaköprü Köyü, 12.07.2017.
- K. K. 30: Muhammet Taşçı, Yaş: 23, Kabardey, Yeniassıpınar Köyü, 18.07.2017.
- K. K. 31: Muhittin Ünal, Yaş: 72, Abaza, Kazancık Köyü, 24.10.2018.
- K. K. 32: Musa Cetger, Yaş: 57, Abaza, Kazancık Köyü, 05.07.2017.
- K. K. 33: Musa Taştan, Yaş: 20, Hatukoy, Malak Köyü, 02.07.2017.
- K. K. 34: Muzaffer Cengiz, Yaş: 85, Hatukoy, Malak Köyü, 20.10.2019.
- K. K. 35: Nail Koşar, Yaş: 93, Kabardey, Methiye Köyü, 11.07.2017.
- K. K. 36: Namık Kemal Şekercan, Yaş: 52, Kabardey, Eskiassıpınar Köyü, 04.07.2017.
- K. K. 37: Necdet Aşkın, Yaş: 59, Kabardey, Hayriye Köyü, 05.07.2017.
- K. K. 38: Neriman Kurşun, Yaş: 55, Kabardey, Tahtaköprü Köyü, 12.07.2017.
- K. K. 39: Nihat Doğan, Yaş: 52, Baba Türk-Anne Kabardey, 18.07.2017.
- K. K. 40: Nihat Kızılkaya, Yaş: 60+, Kabardey, Aşağıkızılçevlik Köyü, 04.07.2017.
- K. K. 41: Onur Özçelik, Yaş: 22, Abaza, Yukarıpotuklu Köyü, 17.07.2017.
- K. K. 42: Ömer İlhan, Yaş: 35, Kabardey, Kırkpınar Köyü, 19.07.2017.
- K. K. 43: Ömer Önal, Yaş: 19, Kabardey, Büyükgümüşgün Köyü, 03.07.2017.
- K. K. 44: Remzi Çiçek, Yaş: 60+, Kabardey, Sacayağı Köyü, 18.07.2017
- K. K. 45: Sebahattin Öztürk, Yaş: 77, Kabardey, Kurbağalık Köyü, 15.07.2017.
- K. K. 46: Selahattin Karademir, Yaş: 71, Kabardey, Kazancık Köyü, 06.07.2017.
- K. K. 47: Seyit Karaduman, Yaş: 77, Kabardey, Yahyabey Köyü, 14.07.2017.
- K. K. 48: Sibel Radiye Gül, Yaş: 60, Kabardey, Tahtaköprü Köyü, 06.07.2017.
- K. K. 49: Şahin Yıldız, Yaş: 73, Kabardey, Burhaniye Köyü, 09.07.2017.
- K. K. 50: Şehrican Loglarođlu Akyüz, Yaş: 69, Abaza, AltıkeseK Köyü, 13.07.2021.
- K. K. 51: Şemsettin Yağan, Yaş: 53, Abaza, Kazancık Köyü, 02.07.2017.
- K. K. 52: Turgut Taştan, Yaş: 45, Hatukoy, Malak Köyü, 01.07.2017.
- K. K. 53: Turhan Cankılıç, Yaş: 57, Hatukoy, Cinliören Köyü, 03.07.2017.
- K. K. 54: Türkan Kutay, Yaş: 56, Kabardey, Yağlıpınar Köyü, 06.07.2017.

DİDEM ÇATALKILIÇ

K. K. 55: Yasin Akkaya, Yaş: 24, Hatukoy, Tersakan Köyü, 02.07.2017.

K. K. 56: Yaşar Yılmaz, Yaş: 66, Abzeh, Panlı Köyü, 26.06.2017.

K. K. 57: Yılmaz Bedir, Yaş: 50, Abzeh, Çerkeskuşçular Köyü, 01.07.2017.

“Kölelerin İsyanı” nı Bastırmak: Bulgaristan’da Yasaklanan Bir Film ve Türkiye**

Cengiz Yolcu*

Abstract:

Title: *Suppressing “the Slaves’ Revolt”: Banning a Movie in Bulgaria and Turkey’s Stance*

Before the signing of the Balkan Entente in 1934, Republic of Turkey had signed bilateral agreements with the several states in the Balkans. Although the Bulgarian government refused to enter a pact such as the Balkan Entente, the Turkish and the Bulgarian governments showed their desires to keep peace through the diplomatic negotiations in the Balkan Peninsula. However, an advertisement of a movie titled *The Slaves’ Revolt* published in both Bulgarian and Turkish newspaper caused to be interrupted of the peaceful negotiations between Turkey and Bulgaria. The movie, because, was based on the story of the Bulgarian revolutionary and the national hero of Bulgaria, Vasil Levski, and showed the “cruelties” inflicted on Bulgarians by the Ottomans in 1860s and 1870s. Due to its the precarious screenplay Turkish diplomats in Bulgaria and Turkish Foreign Ministry remonstrated the screening of the movie and claimed the movie to be banned. Considering to be given harsh criticism about *The Slaves’ Revolt*, Mr. Boyadjiev, Bulgarian Minister of Education, issued a decree and declared that the movie to be banned from screening. The aim of this paper is to discuss why and how a movie based on the Bulgarian revolutionary movement and a Bulgarian national hero was prevented to be shown publicly on the claim of Turkish government and the diplomats.

Keywords: Balkan Entente, *The Slaves’ Revolt*, Vasil Levski, Vasil Gendov, Atanas Boyadjiev, Republic of Turkey, Bulgaria, cinema, censorship

* Ph.D. candidate, Istanbul 29 Mayıs University, Department of History,

ORCID ID: 0000-0002-6861-3036; e-mail: cyolcu@29mayis.edu.tr

** Pandemi süresince seyahat kısıtlamalarının devam ettiği, birincil kaynaklara ulaşmanın zorlaştığı şartlarda ihtiyaç duyduğum belgeleri temin etmeme yardımcı olan Margarita Dobreva’ya ve bu çalışmanın bir taslak halinden çıkıp kompoze edilmesi yolundaki teşvikleri için Sinan Kaya’ya çok teşekkür ederim.

Giriş

Bulgaristan'ın "Esirlerin İsyanı" isminde ilk sesli, sözlü ve şarkılı filmi Bulgar rejisörü Vasil Gendov Gospodin tarafından Viyana'nın Tobis-Klang stüdyosunda çevirilerek ikmal edilmiştir. Bu film, Osmanlılar zamanındaki istiklâl mücadelelerini tasvir etmektedir. Başrolde meşhur ihtilâlcilerden Vasil Levski'nin hayatı temsil edilmektedir. Filmin yalnız tabii manzaraları Bulgaristan'da çekilmiştir. Filmin Osmanlı idaresi aleyhinde olduğu zannedilmektedir.¹

14 Eylül 1933 tarihinde yayımlanan *Milliyet* gazetesinin ikinci sayfasında yer alan bu kısa haber Balkan Antantı'nın imzalanmasından evvel Balkanlarda, bilhassa da Türkiye ve Bulgaristan arasında tesis edilmeye çalışılan dostane ilişkilerin üzerine gölge düşürmesi muhtemel bir hadiseyi işaret etmektedir. Bulgar sinema tarihinde önemli bir yeri olan ve Bulgar film endüstrisinin iki dünya savaşı arasındaki dönemde öncülerinden olan yönetmen ve oyuncu Vasil Gendov tarafından çekilen film 1933 yılı sonunda Bulgaristan ve Türkiye'nin kısa süreli bir diplomatik kriz yaşamalarına neden olacaktır.

Krizin odağında yer alan film *Бунтът на робите* [*Esirlerin İsyanı*]² olarak isimlendirilmiş ve Bulgaristan'da gösterime girmiştir. Nitekim, henüz film salonlarda yayımlanmadan evvel *Cumhuriyet* gazetesinin 15 Eylül 1933 tarihli nüshasında çıkan bir haber-yorum bu sinema filminin Türkiye'de nasıl yankı bulduğunu ve yarattığı kısa süreli diplomatik sorunların ardından Bulgaristan'da dahi çok kısa ömürlü olmasının sebeplerini açıkça gösterir mahiyettedir. Bulgar tarafı "sanki hiçbir mevzu yokmuş gibi" ilk sesli filmlerini "Türklerin aleyhindeki bir macera

¹ *Milliyet*, 14 Eylül 1933, s. 2.

² Filmin adının Türkçe tercümesinin "*Kölelerin İsyanı*" olması gerekir. Ancak gerek diplomatik yazışmalarda gerekse de Türk basınında çıkan haberlerde "köle" tabiri yerine "esir" ifadesinin tercih edilerek filme yapılan atıflarda da "*Esirlerin İsyanı*" başlığının kullanıldığı görülmektedir. Geleneksel Bulgar tarihyazımında ve Bulgar kamuoyunda Osmanlı hakimiyetinin "Türk köleliği dönemi" olarak ifade edilmesi filmin Bulgarca isminde "köle" sıfatının kullanılmasının sebebidir.

etrafında” çekmek ithamıyla sert bir tonda eleştirilmiş ve filmin Türk-Bulgar dostluğuna zarar verecek mahiyette olduğu vurgulanmıştır.³

Filmin konusunun etrafında şekillendiği Vasil İvanov Kunçev-Levski (1837-1873)⁴, dahil olduğu ve örgütlediği isyan eylemleri nedeniyle Bulgar bağımsızlık hareketinin ve bugünkü Bulgar millî kimliğini teşkil eden şahsiyetlerin en önde gelenlerindedir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte adeta bir “barut fıçısı” haline gelen Bulgaristan coğrafyasında Bulgar ahalinin Osmanlı Devleti’nden bağımsızlığını elde etmesi amacıyla birçok komita faaliyet gösterir. Bu komitalardan birisi olan Bulgar Merkezî İhtilâl Komitesi’nin reisi Vasil Levski bir ruhban adayı olarak yetişmesine ve aldığı dinî eğitimin ardından “daskallık” (öğretmenlik) unvanını haiz bulunmasına karşın, 1860’lı yıllardan başlayarak yakalanarak tutuklandığı 1872 Aralık ayına kadar -bugünkü-Bulgaristan, Sırbistan ve Romanya topraklarında ihtilâl eylemleri yürütmüş ve genel bir isyanın örgütlenmesi üzerine çalışmıştır. Bu süreçte hem yayınlar yoluyla propaganda yaparak komitaların silahlı gücünü artırmayı hem de Osmanlı askeri birliklerine ve sivillere karşı uyguladıkları şiddet eylemleri ile bağımsızlık elde etme amaçlarının gerçekleştirilmeyi hedeflemiştir. Ancak kendisine bağlı komitecilerin 1872 yılı Eylül ayında Arabakonak’ta [Sofya ile Orhaniye, günümüzdeki Botevgrad ve kuzey Bulgaristan ile bağlayan geçiş bölgesinde] bir Osmanlı hazine arabasını soymalarının ardından yakalanarak çıkarıldıkları mahkemede kendilerini bu eylemi yapmaları için reisleri Vasil Levski’nin yönlendirdiğini söylemeleri üzerine Osmanlı zaptiyeleri Levski’yi bulmak üzere harekete geçmişlerdir. Nihayet Aralık 1872’de Levski, Lofça’daki Kıkırna Hanı’nda yakalanmış ve mahkeme karşısına çıkarılmıştır. Osmanlı Devleti’ne karşı giriştiği isyan teşebbüsü, soygun ve cinayet suçlarından yargılanmış, ifadesinde gerçekleştirdiği eylemleri itiraf ve kabul etmiştir.

³ *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1933, s. 5. “Bulgaristan’ın İlk Sözlü Filmi: Her memlekette olduğu gibi Bulgaristan’da da sinemacılık aleminde hareketli bir faaliyet görülmeye başlamıştır. İlk sözlü film olarak “Esirlerin İsyani” isminde bir kordelâ çevrilmiştir. Bu filmi Bulgar rejisörlerinden Gendov idare etmiştir. Eserin harici kısımları Bulgaristan’da ve iç kısımları Viyana’da *Tobis* stüdyosunda alınmıştır. Filmin mevzuu Bulgarların Osmanlı saltanatı devrindeki ihtilâl hareketine aittir. Başrolü maruf Bulgar ihtilâlcilerinden Vasil Levski oynamıştır. Bu münasebetle bizim bilhassa kaydetmek istediğimiz bir nokta var. Bulgarların sanki hiçbir mevzu yokmuş gibi ilk sözlü filmlerini Türklerin aleyhindeki bir macera etrafında çevirmeleri halihazırda çok dost gördükleri Türkiye hakkında pek nazikane bir hareket olmasa gerektir.”

⁴ Yapılan yeni çalışmalar neticesinde Vasil Levski’nin doğum tarihinin 1837 yılından ziyade 1840 senesi olması daha muhtemel kabul edilmektedir. Bkz., Grigor Boykov ve Plamen Mitev, “Dokumentalni Svidetelstva za Godinata na Rajdane na Vasil Levski,” *İstoriya* 29, no. 1 (2021), 8-27.

Mahkemenin verdiği idam cezası kararının da onanması neticesinde Vasil Levski 19 Şubat 1873 tarihinde Sofya'da idam edilir.⁵

Levski'nin idamının altmışıncı sene-i devriyesinde çekilen ve gösterime girmesi planlanan film, konusunu Türk ve Bulgar tarihindeki netameli bir meseleden alması sebebiyle Türk diplomatları ve üst düzey devlet görevlileri tarafından tepkiyle karşılanmış ve Türk tarafının filmin konusuna dair rahatsızlıkları Bulgar hükümetine iletilmiştir.

“Kurucu Baba”: Vasil Gendov

Bulgar sinemasının iki dünya savaşı arasındaki en üretken ve etkili figürlerinden birisi olan Vasil Gendov'un hem rejisörlüğünü yaptığı hem de filmin baş karakteri Vasil Levski rolüne hayat verdiği film yarattığı tartışmalar ve krizlerin yanı sıra aynı zamanda Bulgaristan'ın ilk sesli filmi olma özelliğini de haizdir. Ancak, Gendov'un Bulgaristan sinema tarihindeki yeri ve önemi *Kölelerin İsyanı* ile başlamamıştır ve yalnızca bu film ile sınırlı değildir.

Bulgar sinemasının kurucusu olarak nitelendirilen Vasil Dimov Hacıgendov [Gendov] 1891 yılında Bulgaristan'da, Sliven [İslimye] şehrinde dünyaya gelmiştir. 1905 ve 1907 yılları arasında Sofya'daki Gözyaşı ve Kahkaha [*Сълза и смях*] Tiyatrosu ve İvan Vazov Ulusal Tiyatrosu'nda eğitim görür. Bulgaristan'daki eğitiminin ardından Viyana'daki tiyatro okulundan mezun olur ve Berlin'de sinema tahsil eder.

Gendov, 1911-1913 seneleri arasında Rusçuk tiyatrosunda idareci olarak çalışmış, aynı görevi 1913-1920 yılları arasında Sofya'daki Ulusal Tiyatro'da sürdürmüştür.⁶ 1915 yılında hem Gendov'un kariyerinde hem de Bulgaristan sinema tarihinde önemli köşe taşlarından biri olarak addedilen bir hadise gerçekleşecektir. 13 Ocak 1915 akşamı Sofya'daki -ilk sinema salonu olan- Modern Tiyatro'da *Българан е галант* [Bılgaran e galant / *Bulgar Centilmendir*] adını taşıyan ilk Bulgar sinema filminin ilk gösterimi yapılır.⁷ Siyah-beyaz olarak kaydedilen ve sessiz olan bu komedi

⁵ Cengiz Yolcu, “Bulgar Fesad Komitesi Reisi' Vasil Levski'nin Eylemleri ve Mahkemede Verdiği İfade Üzerine Bir Değerlendirme.” *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 1, no. 27 (2015): 24-25.

⁶ Aleksandır Yanakiev, “Vasil Gendov”, *Bılgarsko Kino: Entsiklopediya* (Sofya: Titra, 2000), 58.

⁷ Aleksandır Yanakiev, *Sinema.bg* (Sofya: Titra, 2003), 29. Gendov, bu filmin çekimlerinin 16 Mayıs 1910 tarihinde başladığını, 22 Haziran 1910'da da Modern Tiyatro'da prömiyerinin yapıldığını iddia etse de *Bılgaran e galant* filminin ekranlarda gösterilmesine dair tespit edilebilen kaynaklar 1915 yılını işaret etmektedir. Petır Kırđilov, *Bılgarski İğralni Filmi*:

filminin yönetmeni, senaryo yazarı ve aynı zamanda da başrol oyuncusu Vasil Gendov’dur. Filmde rol almaları için teklifte bulunulan oyuncular, yapımın komedi türünde olduğunu öğrendiklerinde “Sofya sokaklarında kendilerine gülünmesinden ve alay konusunda korktuklarından” dolayı Gendov’un önerisini reddetmişlerdir.⁸ Çekim sırasında yaşanan tüm aksaklıklara ve zorluklara karşın *Bilgaran e galant* Bulgar sinemasındaki tarihsel konumunu elde etmiştir. Ne yazık ki, İkinci Dünya Savaşı sırasında Sofya’nın Müttefiklerin bombardımanına maruz kalması neticesinde bu film den geriye yalnızca birkaç sahnelik görüntü kalmıştır.⁹

Kariyeri süresince yüzlerce tiyatro oyununda sahneye çıkmış, onlarca sinema filmine senarist, yönetmen ve oyuncu olarak katkıda bulunmuş, Bulgaristan Aktörler Birliği’nin, Bulgaristan Film Yapımcıları Birliği’nin (1934) kurucuları arasında da yer alan¹⁰ Vasil Gendov, İkinci Dünya Savaşı’nın ardından tesis edilen yeni rejimde film çalışmalarından uzaklaştırılarak bir manada erken emekli edilir. Ancak 1948 senesinde Ulusal Film Müzesi’nin kuruluşu vazifesini üstlenecektir.¹¹ 1952 yılında “Emektar Sanatçı” [Заслужил артист] unvanı ve 1963 senesinde de Birinci Dereceden Kiril ve Metodiy Nişanı ile taltif edilen Gendov 3 Eylül 1970 tarihinde Sofya’da hayatını kaybeder.¹²

Hayatı boyunca tiyatro ve sinema sanatı ile meşgul olan Vasil Gendov, 1933 yılına gelindiğinde Bulgaristan sinema tarihinde yer bulmasının ötesinde Türkiye ve Bulgaristan diplomatları ve hükümetleri arasındaki yazışma trafiğini hızlandıracak tartışmalı bir eser yaratmak üzere ilk adımını atacaktır.

Türkiye-Bulgaristan İlişkileri ve Balkan Siyaseti (1933)

27 Eylül 1933 tarihli *Vakit* gazetesinin beşinci sayfasında “Bu Da Doğru Mu Ya!” üst başlıklı bir haber yayımlanır. “Türk-Bulgar Dostluğuna

Anotirana İlyustrovana Filmografiya, Tom Piroi, (1915-1948) (Sofya: Dirjavno İzdatelstvo “Dr. Petr Beron”, 1987), 62-63.

⁸ Petar Ivanov Kardjilov, *The Cinematographic Activities of Charles Rider Noble and John Mackenzie in the Balkans (Volume Two)* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2020), 106-107.

⁹ İliana İvanova, “Predi 103 godini filmit ‘Bilgaran e galant’ postavya naçaloto na bilgarskoto kino,” *Glasove.com*, (erişim tarihi: 15.06.2021),

<https://glasove.com/categories/izgubenata-bylgariya/news/predi-100-godini-filmyt-bylgaran-e-galant-postavq-nachaloto-na-bylgarskoto-kino>.

¹⁰ Yanakiev, “Vasil Gendov”, *Bilgarsko kino*, 58.

¹¹ Yanakiev, “Vasil Gendov”, *Bilgarsko kino*, 58. Bu kurum günümüzde Sofya’da, Bulgaristan Ulusal Film Arşivi adıyla faaliyetlerine devam etmektedir.

¹² Yanakiev, “Vasil Gendov”, *Bilgarsko kino*, 58.

Yakışmayacak Bir Film” manşetini taşıyan haberde Bulgaristan’da çıkmaktan olan *Svobodna reč* [Hür Söz] gazetesinin 20 Eylül günü çıkan sayısında yer alan bir ilana referans verilmektedir. İlanı göre Bulgaristan’da *Бунтът на робите* [Kölelerin İsyanı] adını taşıyan ilk sesli ve konuşmalı film çekilmektedir. Haberde söz konusu filmin “Bulgarların Türkler elinde beş yüz yıl esaret çekişlerini, bu esareten kurtulmak için nasıl mücadele ettiklerini, Türklerin Bulgarlara zulüm ve kadınlarına taarruz ettiklerini baştan başa tasvirini” anlattığı ifade edilmektedir.¹³ Komşu Bulgaristan’ı sitemkar bir üslupla hedef alan haber şu satırlarla son bulmaktaydı: “Türkler aleyhinde en şedit propagandalardan biri olan ve Türk-Bulgar milletlerinin birbirlerine ısınmalarını men edecek mahiyette bulunan böyle bir filmin Bulgaristan’da hazırlanmasına müteessifiz.”¹⁴

Bulgaristan’da çekilmekte olan ve Osmanlı Devleti’nin hassas bir döneminde geçen, hem Bulgaristan’da hem de genç Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucuları arasında son derece acı hatıraları canlandıracak bir konuyu işleyen filmin Türk matbuatında bu denli sert bir tepkiyle karşılanmasının bir diğer sebebi de 1933 yılının siyasî şartlarıyla alakalı olmalıdır. Zira, 1933 senesinin Eylül ayı hem Türkiye’nin Balkan devletleriyle ikili ilişkilerinde hem de Balkan devletlerinin kendi aralarındaki karşılıklı münasebetlerinde belirleyici hadiselerin planlandığı ve hayata geçirilmeye hazırlandığı bir dönemdir. Şubat 1934’te akdedilen Balkan Antantı’nın ikmal edilmesine giden süreçte Türkiye Cumhuriyeti hükümeti ve diplomatları 1933 yılının Eylül ayında Balkanlar ve Türkiye arasında uzun bir müzakere takvimi belirlemiştir.¹⁵ Karşılıklı ziyaretler halinde gerçekleştirilecek bu müzakereler Cumhuriyetin onuncu yıl dönümünde Ankara’da nihayete erdirilecektir.¹⁶ Böylece, Balkanlarda kalıcı barışın tesis edilmesi amaçlanmaktadır.

Tespit edilen müzakere takvimi 10 Eylül 1933 günü Yunanistan Başbakanı Panagis Tsaldaris’in Hariciye Vekili Maximos ve Milli İktisat Vekili ile birlikte Ankara’ya gelmeleri ile başlamıştır. İki heyetin müzakereleri neticesinde 14 Eylül tarihinde Türk-Yunan Misakı imzalanır. Yunanistan heyetinin Ankara’yı ziyaretlerinden evvel Başvekil İsmet Paşa ile Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey’in Eylül ayı sonunda Sofya’ya

¹³ “Bu Da Doğru Mu Ya! Türk-Bulgar Dostluğuna Yakışmayacak Bir Film”, *Vakit*, 27 Eylül 1933, 5.

¹⁴ “Bu Da Doğru Mu Ya! Türk-Bulgar Dostluğuna Yakışmayacak Bir Film”, *Vakit*, 27 Eylül 1933, 5.

¹⁵ *Milliyet*, 7 Eylül 1933, 1.

¹⁶ *Milliyet*, 7 Eylül 1933, 6.

gidecekleri ilan edilir.¹⁷ Türk heyetinin Sofya ziyaretinin dikkat çekici veçhelerinden biri de Bulgaristan ile Romanya’nın da Türk-Yunan Misakı’na katılmaları için iki ülke hükümetlerine teklifte bulunulacak olmasıdır. Balkan devletleri arasında barışın tesisi ve muhafazası amacıyla Türkiye’nin öncülük ettiği diplomatik müzakereler esnasında taraflar arasında karşılıklı iyi niyet beyanları ve uzlaşma eğilimleri öne çıkmış, devletler iki taraflı antlaşmaları hazırlayabilmek amacıyla tavizde bulunmak hususunda bir mutabakata varmışlardır. Barış ve karşılıklı iş birliği idealiyle yola çıkan İsmet Paşa riyasetindeki Türk heyetine Cumhuriyet Halk Partisi katibi Recep Bey [Peker] ve Falih Rıfkı Bey de dahil olur ve delegasyon 20 Eylül 1933 günü Sofya’ya varır. Türkiye heyetinin teklifi Türk-Yunan misakının temel ilkelerine göre hazırlanacak bir antlaşmanın Bulgaristan ile de imzalanmasıdır. Türk tarafının niyeti ve nihai hedefi ikili antlaşmaların genişleyip “umumî bir Balkan itilafına mukaddeme” haline gelmeleridir.¹⁸ Fakat daha 1932’de yapılan Üçüncü Balkan Konferansı’nda ortaya çıkmış olan bir Balkan Paketi tesis edilmesi ve böylece karşılıklı işbirliği faaliyetlerinin siyasal münasebetler alanına geçirilmiş olması tasarısının gerçekleştirilmesi için Bulgaristan’ın tereddütlerinin ve çekingen tutumunun izale edilmesi gerekmektedir.¹⁹ Zira Bulgaristan iç politik dengelerin de etkisiyle revizyonist hedeflerini muhafaza etmekte ve müzakerelerde bu gayelerini ihsas ettirmektedir. Bulgaristan hükümetinin irredantist ve revizyonist politikalarının yanı sıra siyaset sahasında ve muhalefette etki sahibi grupların 1913 yılında Osmanlı Devleti ve Bulgaristan arasında yapılan nüfus mübadelesi neticesinde Bulgaristan’a yerleşmek durumunda kalan Trakyalı muhacirlerin ve Bulgaristan’daki Türk nüfusun mülkiyet haklarına ilişki meselelerin çözüme kavuşturulamamış olması nedeniyle Bulgaristan’ın Türkiye ile bir misak imzalaması mümkün olmayacaktır. İki hükümet delegeleri yalnızca ticarî ve adlî konularda karşılıklı işbirliği anlaşmasına varmışlardır.

Balkan Antantı’nın tesisinde öncü rolde bulunan Türkiye, Bulgaristan’ı pakta dahil etmek maksadıyla etkileri hala devam etmekte olan 1929 buhranının olumsuz neticelerinden sakınmak maksadıyla devletlerin tek başlarına aldıkları ve alacakları tedbirlerin yetersiz olacağını belirterek “devamlı bir mesai birliğine” gidilmesi²⁰ hususunu vurgulamış olsa da Bulgaristan hükümetini ikna etmek mümkün olmamıştır.²¹

¹⁷ *Milliyet*, 8 Eylül 1933, 5.

¹⁸ *Milliyet*, 20 Eylül 1933, 5.

¹⁹ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1995* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 303.

²⁰ *Milliyet*, 22 Eylül 1933, 5.

²¹ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, 304.

Her ne kadar Bulgaristan, Türk-Yunan Paktı'na katılmak konusundaki tereddütlerini ve çekincelerini muhafaza etse de Romanya Dışişleri Bakanı Nicolae Titulescu'nun Ankara ziyareti esnasında 17 Ekim 1933 tarihinde Türkiye ile Romanya arasında dostluk, saldırmazlık, hakem ve uzlaşma antlaşması imzalanır. Böylece Balkan Antantı'na giden yolda önemli bir aşama daha kat edilmiş olacaktır. Nihayet 27 Kasım 1933'te Türkiye ile Romanya gibi Bulgaristan'ın revizyonist taleplerinden çekinen Yugoslavya ile akdedilen bir dostluk ve saldırmazlık antlaşması neticesinde Türkiye Bulgaristan haricindeki Balkan devletleri ile karşılıklı dostluk, saldırmazlık ve işbirliği antlaşmalarını tamamlamıştır. Türkiye'nin üç Balkan devleti ile imzaladığı muahedeler nihayet 9 Şubat 1934 tarihinde tek bir antlaşma üzerinde uzlaşmak suretiyle Türkiye, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'nın imzaları neticesinde Balkan Antantı tesis edilmiştir.²²

Bulgaristan ikili antlaşmalardan ve Balkan Antantı'nın imzalanmasıyla sonuçlanan süreçten kendisini hariç tutmuş olsa da, aynı dönemde Türkiye ile olan ilişkilerinin son derece dostane bir şekilde sürdürülmesi gayreti neticesinde Türkiye'nin komşusundan ricacı olduğu birçok hususta Türk hükümetinin taleplerini yerini getirmeye çalışmıştır.

Kölelerin İsyanı (1933)

*"Sessiz gölgeler artık Bulgarca konuşuyor."*²³

İki devlet arasında karşılıklı ilişkilerin dostane ve barış temelinde sürdürülmesinin esas gaye olduğu bu dönemde Eylül 1933'ten itibaren gazetelerde yer almaya başlayan Bulgaristan'da gösterime girecek *Бунтът на робите* [*Kölelerin İsyanı*] ismini taşıyan bir filme ilişkin haberler Türk tarafının tepkisini çeker. Dönemin ünlü yazar ve siyasetçilerinden Sadri Etem Bey [Ertem], Türkiye kamuoyu ve diplomatlarında mevcut olan tepki ve hisleri özetler mahiyette şu satırları kaleme alır:

Bir taraftan bu film çevrilirken bir taraftan da Bulgaristan'da Türk dostluğu salahiyyetkar adamlar tarafından boyuna tekrar ediliyor. Filmlerle, perdelerle, musiki ile, sözle dağıtılan kin, iki soluk satır bir nutukla ortadan kalkabilir mi? Buna imkan tasavvur edemiyoruz. Fakat henüz aksini düşünmek de istemiyoruz.

²² Armaoğlu, 20. *Yüzyıl Siyasî Tarihi*, 304.

²³ *Bulgarsko kino*, no. 1, 1933, s. 1.

(...)

*Fakat ne olursa olsun bir tarafta Türk dostluğunu ileri sürenler, beri tarafta da insanlar arasında yeniden kinler, nefretler, ayrılıklar vücuda getirecek hareketlere ve hassasiyet bezirganlığına nihayet vermelidir. Durup dururken muhayyel zulümler icat ederek mücerret para kazanmak sevdasına düşenler varsa biz onlara Edirne'nin Bulgarlar tarafından işgali zamanında çekilen fotoğrafları bedava göndeririz. Bu suretle hiç olmazsa bir hakikati de dünyaya anlatmış olurlar.*²⁴

Bulgar sinemasının “kurucu babası” Vasil Gendov hem filmin yönetmenliğini yapmış ve ünlü Bulgar tarihçi Dimitir T. Straşimirov’un Levski hakkındaki biyografik eserinden [*Levski: Dela, jivot, izvori*]²⁵ ve Dimitir Katsev-Burski’nin çalışmalarından hareketle senaryosunu kaleme almış, hem de başrolde oynayarak ekranda Levski’ye hayat vermiştir.²⁶ Bütçesi 450.000 leva olan filmin dış mekan çekimleri Bulgaristan’da, Karlovo ve Sopot kasabalarında yapılmış²⁷, iç mekan çekimleri ve ses kayıtları ise Viyana’da gerçekleştirilmiştir. Filmde başrol oyuncusu ve *Levski* karakterini canlandıran Vasil Gendov’un yanı sıra aynı zamanda Gendov’un eşi olan Jana Gendova²⁸ filmin kadın kahramanı *Hristina* rolünü üstlenmiştir. Mişo Levliev *Kiryak Efendi*, Mila Savova *Baba Gina*, Bistra [Tsevanova] *Fol Lalka*, Mihail Popov *Onbaşı*, Hristo Hristov *Çavuş*, Kosta Haciminev *Stoyço*, Petır Topalov *Pop Nikola* rollerine hayat vermişlerdir.²⁹ Filmde Minko Balkanski³⁰ kameraman olarak çalışmış,

²⁴ Sadri Etem, “Bulgar Dostluğu ve Bir Film”, *Vakit*, 27 Eylül 1933, 3.

²⁵ Dimitir T. Straşimirov, *Vasil Levski: Jivot, dela, izvori* (Sofya: İz. Narodniyat Komitet “Vasil Levski”, 1929).

²⁶ Kırdjilov, *Bulgarski igralni filmi*, 155.

²⁷ Kırdjilov, *Bulgarski igralni filmi*, 155.

²⁸ Jana Dorit ismiyle 1899 yılında Bulgaristan’da Sliven [İslimye] şehrinde dünyaya gelen Gendova, Berlin’de tiyatro eğitimi gördükten sonra, Bulgaristan’a dönüşünün ardından 1917 senesinde *Aşk Deliliktir* filmiyle sinema kariyeri başlamış, 1937 yılına değin çeşitli filmlerde rol almıştır. Vasil Gendov gibi Bulgaristan Film Yapımcıları Birliği’nin 1934’te kurucu üyeleri arasında bulunmuştur. Hatıraları *Това, което се премълчава в историята на българския филм* [*Bulgar Film Tarihinde Söylenmeyenler*] başlığıyla yayımlanan Gendova 1976 yılında hayatını kaybetmiştir. Yanakiev, “Vasil Gendov,” *Bulgarsko kino*, 58. Filmin Türkiye’de gündem olduğu esnada Hariciye Nezareti II. Daire Umum Müdürlüğü’nden Başvekalet *Kölelerin İsyanı*’nın içeriği ve konusu hakkında yazılan 20 Aralık 1933 tarihli bir raporda filme ilişkin olumsuz yargılar son derece saldırgan bir üslup ile Gendova’nın şahsına yöneltilmiş ve manasız bir şekilde “Filmde Vasil Levski rolünü alan rejisör Vasil Gendov, kahraman kız rolünü karısı Jana (Paris umumhanelerinin eski bir sermayesi olduğu söylenmektedir) almışlardır” ifadesi kullanılmıştır. BCA 030-10-00-00-241-631-13 Lef 2.

²⁹ Kırdjilov, *Bulgarski igralni filmi*, 155 ve Yanakiev, “Buntit na robite,” *Bulgarsko Kino*, 321.

³⁰ 1894’te Bulgaristan’da Troyan şehrine bağlı Lomets köyünde doğmuştur. Bulgaristan ve Romanya’da bir süre çalıştıktan sonra Sofya’ya geri dönmüş ve fotoğraf sanatı ile meşgul olmaya başlamıştır. Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarında orduda sinema operatörü olarak görev alır (1912-1918). 1920’lerin ikinci yarısında Metro-Goldwyn-Mayer gibi ünlü film

Simeon Simeonov³¹ da filmin montajını yapmıştır.³² Vasil Gendov sinema perdesinde hayat verdiği Levski'nin yanı sıra filmde *Kiryak Efendi* ve *Pop Nikola* karakterlerini seslendirmiştir.³³ *Kölelerin İsyanı* filmdeki oyuncuların konuşmaları ve seslerinin kaydedilmesinin yanı sıra müzikleri ile de öne çıkmaktadır. Filmin çekildiği yıllarda Bulgaristan milli marşı olan *Şumi Maritsa'nın*³⁴ yanı sıra *Mila Rodino*³⁵ marşı ile *O, Mayko Moya* şarkısı da kayıttta kullanılmıştır.³⁶ 76 dakikalık filmin çekiminde toplamda 2050 metrelik film rulosu harcanmıştır.³⁷

Vasil Gendov'un organize ettiği tiyatro grubu film projesi henüz ortada yokken 1931-1932 tiyatro sezonunda tüm Bulgaristan'ı dolaşarak *Gyauri* [*Гяурю/Çâvurlar*] adlı Osmanlı idaresi altında Bulgarların yaşamlarını konu edinen bir oyunu sahnelemişlerdir. *Kölelerin İsyanı* gibi bir filmi kameraya almak fikri büyük ihtimalle söz konusu oyunun topladığı ilgi neticesinde ortaya çıkmıştır.³⁸

Senaryoya göre on dokuzuncu yüzyılın 60'lı yıllarının sonunda ve 70'li senelerinin başında geçen film, Bulgar ihtilâl hareketinin lideri ve "Bulgar millî kahramanı" Vasil Levski'nin "isimsiz" bir Bulgar kasabasına gelmesiyle başlar. Nitekim, hikaye takip edildiğinden ismi verilmeyen bu kasabanın aynı zamanda Levksi'nin doğum yeri olan Karlovo olması

stüdyoları için çalışır. Bir süre Güney Amerika'da kaldıktan sonra İkinci Dünya Savaşı'nda askeri kameraman olarak çalışmıştır. 1948-1953 yılları arasında Bulgaristan Ulusal Film Müzesi'nde Film Tekniği Şubesi'nin kuruculuğunu ve idareciliğini üstlenmiş, 1975 senesinde hayatını kaybetmiştir. Yanakiev, "Minko Balkanski," *Bulgarsko kino*, 25.

³¹ 1911'de Sofya'da doğan Simeonov, 1965 yılında vefat etmiştir. Yanakiev, "Simeon Simeonov," *Bulgarsko kino*, 231.

³² Kirdjilov, *Bulgarski igralni filmi*, 155 ve Yanakiev, s. 321.

³³ Kirdjilov, *Bulgarski igralni filmi*, 155.

³⁴ *Şumi Maritsa* (Шуми Марица) [Meriç Nehri Gürüldüyor] 1886 yılında *Wenn die Soldaten durch die Stadt marschieren* [Askerler Şehrin İçinden Geçtiklerinde] isimli bir Alman halk ezgisinden uyarlanan, sözlerini eğitimci Nikola Jivkov'un yazdığı bir marştır. Marşın 1912 yılında şair ve yazar İvan Vazov tarafından düzenlenmiş son hali 1944'e kadar Bulgaristan Millî Marşı olarak çalınmıştır. Cengiz Yolcu, "Bulgar Çarı 'Çarlar Kenti'nde," *Osmanlı İstanbulu III* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2015), 247.

³⁵ *Mila Rodino* [Sevgili Vatanım] 1885 yılında Tsvetan Radoslavov'un Sırp-Bulgar Savaşı ardından yazdığı şiiri üzerine bestelenmiştir. 1964 yılında Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'nin millî marşı olarak kabul edilir, 1989 yılında meydana gelen rejim değişikliğinin ardından marşın sözleri yeni idare sistemine göre düzenlenir. Raymond Detrez, "State Symbols," *Historical Dictionary of Bulgaria* (Lanham, Maryland & Toronto & Oxford: The Scarecrow Press, Inc., 2006), 422.

³⁶ Kirdjilov, *Bulgarski İgralni Film*, 155. *O, Mayko Moya* başlığını taşıyan eser Bulgar ihtilâlcisi ve şair Hristo Botev'in *Obasvaneto na Vasil Levski* şiirinin bestelenmiş halidir. Şiir için bkz. Yordan Milev (der.), *Hristo Botev: Bezsmurtie* (Sofya: Jusautor, 1988), s. 75-76.

³⁷ Yanakiev, *Sinema.bg*, 102.

³⁸ Kirdjilov, *Bulgarski İgralni Film*, 155.

muhtemeldir. Levski kasabaya gelir gelmez ihtilâl komitesinin mensuplarıyla buluşur. Ancak bu toplantıdan haberdar olan zaptiyelerin baskınına uğrayan komiteciler kaçışır. Toplantının dağıtılmasının ardından zaptiyeler bu defa ihtilâl komitesi sempatizanı Papaz Nikola'nın ve Levski'ye aşık olan öğretmen Hristina'nın peşine düşerler. Çok geçmeden Hristina ve Papaz Nikola yakalanırlar ve işkence görürler. Zaptiyelerin kötü muamelesine maruz kalanların arasına Levski'nin annesi de dahil edilir ve “işkence gördükten” sonra kendi evinin avlusundaki su kuyusuna atılır. Halkına, annesine ve sevdiklerine yapılanlardan haberdar olan Levski, kılık değiştirerek zaptiyelerin peşine düşer. Karşısına çıkan tüm engelleri aşarak Hristina'yı kurtarmayı başarır. Gördüğü işkenceler nedeniyle kör olan Papaz Nikola ise Bulgar milletinin kurtuluşu için devamlı dua etmekte ve tanrıya yakarmaktayken bir mucize gerçekleşir, kilise çanları Bulgar halkının yakın zamandaki kurtuluşunun bir işareti olarak ahenk içinde çalmaya başlar. Filmin son sahnesinde ise Levski'nin 1873 yılındaki idamına bir gönderme yapılarak, Osmanlı hakimiyetinden kurtulan Bulgarlar bir darağacının etrafında toplanmış halde hep birlikte Bulgar millî marşını okurlar.³⁹

Yönetmen ve başrol oyuncusu Gendov eserinin sinema salonlarında gösterilebilmesi için yaptığı başvuru neticesinde 26 Eylül 1933 tarihinde sansür onayı alınır ve filmin gösterim izni çıkar.⁴⁰ Sansür komisyonundan geçmesinin ve sinema ekranlarında gösterilmesinin uygun görülmesinin ardından 28 Eylül'den itibaren filmin haberleri gazetelerde çıkmaya başlar ve ilk gösteriminin 2 Ekim 1933 tarihinde Sofya'daki Modern Tiyatro salonunda yapılacağı ilan edilir.⁴¹ Ekim sonuna dek Sofya'da gösterilen film, ayın sonunda Varna'daki sinema salonlarının ekranlarına taşınır.

Film, konusu ve hikayenin merkezinde Levski'nin bulunması itibarıyla Bulgar ulusal tarihi ve miti ile doğrudan bağlantılı olmasına karşın eleştirilenler bilhassa oyuncuların performanslarını son derece zayıf bulmuş ve menfi eleştiriler yöneltmiştir.⁴² *Kölelerin İsyanı* Ekim ayı sonunda Sofya'dan Varna'ya taşınırken filmin Bulgaristan'daki yankıları ve içeriğinin yarattığı etkiler Ankara'da da duyulmaya, Hariciye Vekaleti'nin dikkatini çekmeye başlamıştır. Filmin “Bulgar efkârını tahrik ettiği kadar” Türk milletinin “hissiyatını da bu kaba ve çirkin tasvirlerle

³⁹ TsDA, f. 177, op. 2, a. e. 569, l. 34-36 ve Kirdjilov, *Bulgarski igralni filmi*, 155-156.

⁴⁰ TsDA, f. 177, op. 2, a. e. 569, l. 33.

⁴¹ *Utro [Ympo]*, 28 Eylül 1933, s. 5.

⁴² Aleksandır Grozev, *Naçaloto iz istoriyata na bulgarskoto kino 1895-1956* (Sofya: İzdatelstvo na Bilgarskata akademiya na naukite, 1985), 83.

rencide edecek” olması endişesini taşıyan Türk Hariciyesi “iki memleket dostluğunu takviyesi üzerinde tevakkuf edildiği bir sırada ihzar ve icrasına tevessül edilmesini bilhassa mahzurlu” gördüğünden dolayı Sofya Elçiliğinden durumun tahkik edilmesini ve Bulgaristan hükümetinin iki devlet arasındaki ilişkileri zedelemesi muhtemel bu film hakkında herhangi bir tavır almaması hususunda bir rapor talep eder.⁴³

Sofya’daki Türkiye elçisi Tevfik Kamil Bey’in⁴⁴ Ankara’ya ilettiği raporunda, Bulgaristan dışişlerinin filmdeki muhayyel olayların Osmanlı devrinde geçtiği hasebi ile “yeni Türk hükümeti ve milleti aleyhine bir mana ifade edeceğinin tasavvur edilemediği” ve şayet filmi yasaklamak söz konusu olursa bu eylem karşılığında nakden tazminat vermek lazım geleceğinden çaresiz kaldıklarını ve harekete geçemediklerini bildirir.⁴⁵ *Kölelerin İsyanı*’nın gösteriminin Varna’ya taşınması Türk dışişlerini bir kat daha rahatsız edecektir. Zira “millî bir Bulgar propaganda filmi” olan *Kölelerin İsyanı* “Bulgar gençliğine ve aynı zamanda Bulgar Maarif Teşkilâtının arzu ve talebiyle bilumum yerli ve ecnebi m[ek]tepler çocuklarına gösterilmekte ve film çevrilirken Bulgar millî marşı da çalınmakta”dır.⁴⁶ Türkiye’nin içeriğinden ve bilhassa da öğrencilere seyrettilmesinden son derece rahatsızlık duyduğu film aleyhinde Bulgaristan hükümetinin somut adımlar atması için Ankara ve Sofya’da

⁴³ BCA 030-10-00-00-241-631-13 Lef 1.

⁴⁴ 1934 yılında kabul edilen kanunla birlikte Koperler soyadını alacak olan Tevfik Kamil Bey, 1889/1890’da Selanik’te dünyaya gelmiş, 1908’de Mülkiye Mektebi’nden, 1912 yılında da Paris Hukuk Fakültesi’nden mezun olarak 1913’ten itibaren Hariciye Nezaretî’nde görev almaya başlamıştır. 1923 yılında Lozan Barış Konferansı’nın ikinci kısmında Türk heyetinden katib-i umumî göreviyle bulunmuş, aynı zamanda da İstiklal Madalyası almaya hak kazanmıştır (BCA 030-10-0-0-196-343-10 Lef 9). 1925 senesinde Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne ikinci dönem mebusu olarak seçilmiş, mebusluk görevi üçüncü dönemde de devam etmiştir. Anadolu Ajansı’nın kurucu üyeleri arasında bulunmasının yanı sıra Ankara Hukuk Mektebi’nde dersler vermiştir. Beral Alacı, “Atatürk’ün Diplomatlarından Tevfik Kamil Koperler ve Madrid Elçiliği Dönemindeki Çalışmaları (1934-1938),” *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 51 (2021), 448-449. 1 Mayıs 1929 tarihinde Türk-Rum Muhtelit Mübadele Komisyonu Türk Heyeti Murahhas Reisliğine başmuraahhas sıfatıyla tayin edilmiştir (BCA 030-18-01-02-3-24-15). 12 Nisan 1931’de Sofya Birinci Elçiliği vazifesine atanmış (BCA 030-18-01-02-19-26-8), Bulgaristan’daki görevinin ardından 2 Nisan 1934 tarihinde Madrid elçisi olarak görevlendirilmiştir (BCA 030-18-01-02-43-17-12) ve Bilal N. Şimşir, “Cumhuriyetin İlk Çeyrek Yüzylında Türk Diplomatik Temsilcilikleri ve Temsilcileri (1920-1950)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, no. 64-65-66 (2006), 49. Belgrad Büyükelçisi iken 4 Şubat 1949 tarihinde emekli edilen Tevfik Kamil Koperler (BCA 030-18-01-02-118-95-15). Emekliliğinin ardından aktif siyasette yer almış, 1961 Kurucu Meclisi’ne Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi temsilcisi olarak katılmıştır. 18 Aralık 1964 tarihinde hayatını kaybetmiştir. Alacı, “Atatürk’ün Diplomatlarından Tevfik Kamil Koperler ve Madrid Elçiliği Dönemindeki Çalışmaları (1934-1938),” 449.

⁴⁵ BCA 030-10-00-00-241-631-13 Lef 1.

⁴⁶ BCA 030-10-00-00-241-631-13 Lef 1.

yoğun diplomatik teşebbüslere başlanır. Türkiye hariciyesi taleplerine bir dayanak teşkil etmesi amacıyla daha evvel Almanya aleyhinde olduğu iddia edilen bir filmin Bulgaristan’da yasaklanması hususunun Sofya Elçiliği aracılığıyla Bulgar makamlarına hatırlatılmasını ister. 17 Aralık 1933 tarihli yazıya cevap olarak Sofya’dan gelen haberler ise birtakım adımların atılmakta olduğunu ancak kesin bir surette yasaklanmanın henüz gündemde olmadığını işaret etmektedir. Zira Bulgar hariciyesinin verdiği malumata göre söz konusu Alman filmi, *Kölelerin İsyanı* gibi “eski ve muhayyel vak’alara müstenit olmayıp hükümet reisinin şahsına hakareti tazammun ettiğini ve Fransa’da bile men edilmiş olduğundan” dolayı gösterimden men edilmiştir. Nitekim, Gendov’un filmi Osmanlılar devrinde geçmektedir ve bugünkü Türkiye Cumhuriyeti ile ilgisi bulunmamaktadır. Üstelik filmde yalnızca Osmanlılar değil bazı Bulgarlar da kötü gösterilmektedir. Sofya’dan gelen cevaptaki bu olumsuz havaya rağmen yine de *Kölelerin İsyanı*’nın bundan sonra mekteplerde gösterilmemesi için Maarif idaresi nezdinde teşebbüslerde bulunulduğu bildirilir.⁴⁷

Türk hükümeti doğrudan ve diplomatik kanallar aracılığıyla Sofya ile iletişime geçmezden önce Ankara’daki Bulgaristan orta elçisi Türk kamuoyunun ve bürokratlarının Osmanlı idaresi altındaki Bulgaristan’da geçen filmin ne denli rahatsız ve tepkili olduğunu bağlı bulunduğu bakanlık makamına iletmiştir. Bulgar orta elçinin 14 Kasım tarihli gizli ibareli raporuna göre, elçi iktidar partisi sekreteri Recep Bey ile yaptığı görüşmeden Recep Bey’in gazetelerde çıkan haberlerden kaynaklı iki esas şikayetine maruz kalarak ayrılmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi genel sekreterinin şikayetlerinin ilki Türkiye Cumhuriyeti’nin onuncu yıl kutlama törenlerine katılmak üzere Ankara’ya gelen Bulgaristanlı Türk gençlerinin Bulgaristan’daki hükümete karşı mücadele etmek maksadıyla kendisinden silah almak için geldiği gibi “saçma yazılar” yazmalarıdır.⁴⁸ Recep Bey’in rahatsızlığını ifade ettiği ikinci konu ise 1933 yılı sonbaharında Türkiye ve Bulgaristan arasındaki ilişkilerin odak noktasında yer alan *Kölelerin İsyanı* filminden başka bir mesele değildir. Recep Bey, Türklerin Bulgarlara yaptıkları zulümleri gösteren eski sahnelerin yeniden canlandırıldığı bir filmin gösterildiği ve bu filmin Türkiye aleyhine Bulgar kamuoyunda nefret hisleri uyandırdığını belirgin bir üzüntüyle ifade etmekle birlikte Bulgar diplomattan herhangi istekte ve yaptırım talebinde bulunmamıştır.⁴⁹ Türk tarafının tepkisine hak veren

⁴⁷ BCA 030-10-00-00-242-633-1 Lef 2.

⁴⁸ TsDA, f. 177, op. 2, a. e. 569, l. 37.

⁴⁹ TsDA, f. 177, op. 2, a. e. 569, l. 37.

Bulgar ortaelçi ikili ilişkilerin çok iyi bir seviyeye geldiği Türkiye’de kaçınılmaz olarak sonuçları olacak böyle eylemlerin neden yapıldığına anlam veremediğini belirtmekte, Çarlık hükümetinin Türkiye ve etrafındaki komşularıyla dostane ilişkiler kurmak istiyorsa kamuoyunda Türk karşıtı hisler uyandırmaması gerektiği görüşünü ileri sürmektedir.⁵⁰

Filmin Yasaklanması

Türkiye hükümetinin ve kamuoyunun rahatsızlığını belirttiği film krizinin çözümü için Bulgar diplomat alınacak tedbirin filmin yasaklanması ve gösterimden kaldırılması olduğunu işaret etmektedir. Üstelik kendisi bu düşüncesinde yalnız değildir. Hariciye Vekâleti de söz konusu filmin gösteriminin yasaklanmasını ve ayrıca Millî Eğitim Bakanlığı ve ona bağlı tüm organların bu tür filmleri takip etmesini ve devletin ali menfaatleri gereğince gösterilmelerine izin verilmemesini istemektedir.⁵¹

Tartışmaların odağında yer alan filmin Türk hükümetinin ve diplomatlarının olduğu kadar Bulgaristan’ın Ankara’da görevli diplomatik görevlilerinin de tepkilerini çekmesi üzerine dönemin Bulgaristan başbakanı Nikola Muşanov⁵² hükümetinin de bir tavır takınması mecburi hale gelmiştir. Muşanov hükümetinin Millî Eğitim Bakanı Atanas Boyaciev⁵³ sinema eleştirmenlerinin de film hakkında

⁵⁰ TsDA, f. 177, op. 2, a. e. 569, l. 37.

⁵¹ TsDA, f. 177, op. 2, a. e. 569, l. 37-38.

⁵² 1872’de Bulgaristan’ın Dryanovo kasabasında dünyaya gelen Nikola Muşanov, Fransa’da hukuk eğitimini tamamladıktan sonra 1893’te Bulgaristan’a döndüğünde hakim olarak çalışmaya başlar. 1896’da katıldığı Demokrat Parti’nin [Демократическа партия] iktidarda olduğu 1908-1911 yılları arasında Millî Eğitim ve İçişleri Bakanlıklarında bulunmuştur. Nisan 1931’de yeniden İçişleri Bakanı olmuş, Aleksandır Malinov’un istifasının ardından 12 Ekim 1931’de Başbakanlık görevini üstlenmiştir. 19 Mayıs 1934 tarihinde yaşanan darbenin ardından Çar Boris şahsi idaresi ve dış politikasına karşı muhalefet saflarına geçer. 2-8 Eylül 1944 tarihlerinde Konstantin Muraviev kabinesine bakan tayin edilmekle birlikte 9 Eylül 1944’te Vatan Cephesi’nin iktidara gelmesinin ardından hapsedilmiştir. Hapisten çıktıktan sonra Vatan Cephesi’ne muhalefet etmeyi sürdürmüş ve bu sebeple sürgüne gönderilmiştir. 1951’de Sofya’da hayatını kaybedecektir. Detrez, “Mushanov, Nikola (1872-1951),” *Historical Dictionary of Bulgaria*, 298. Muşanov’un başbakanlığı sırasında 1933 yılı Nisan ayında Razgrad’daki Türk mezarlığı Bulgar şovenistler tarafından saldırıya uğramış ve mezar taşları tahrip edilmiştir. *Vakit*, 18 Nisan 1933, 1 ve M. Necmeddin Deliorman, *Balkan Türklerinin Hicret Sebepleri: Razgrad Mezarlık Hâdisesinde Çanlar Benim İçin Çaldı* (İstanbul: Türkiye Ticaret Matbaası, 1955), 38-39. Hadise Türkiye’de de yankı bulmuş ve İstanbul’daki üniversite öğrencileri Feriköy’de bulunan Bulgar mezarlığına giderek olayı protesto etmek üzere çelenk bırakmışlardır. *Vakit*, 21 Nisan 1933, 1

⁵³ 1874’te Lofça doğumlu olan Atanas Boyaciev 1933-1934 tarihleri arasında üçüncü Nikola Muşanov kabinesinde Millî Eğitim Bakanı olarak bulunmuş ve 1935’te Sofya’da vefat etmiştir.

olumsuz değerlendirmelerde bulunmalarından güç alarak filmi yasaklama kararını verir. *Kölelerin İsyanı* sinema ekranlarında gösterilmeye başladığı günden beri geçtiği dönemi son derece yanlış hatta reaksiyoner bir tarzda yansıttığı, filmde anlatılanla Levski'nin örgütlediği ihtilâl hareketinin bir alakası olmadığı, hatta şovenist üslubunun ulusal düşmanlıkları tahrik ettiği eleştirilerini almıştır.⁵⁴ Üstelik Gendov'un filmde canlandırdığı Levski karakterinin gerçekle hiçbir bağlantısının bulunmamasının ötesinde, ihtilâlcı Levski'den ziyade yalnızca sevgilisi Hristina'yı kurtarmak peşinde koşan bir köylü ergen davranışı sergilediği gibi ağır ithamlara maruz kalmıştır.⁵⁵

Tüm bu eleştiriler bir anlamda Millî Eğitim Bakanı Boyaciev'in filmin yasaklanması hususunda elini güçlendirmiştir. Sinema Hakkındaki Kanunun on birinci maddesi uyarınca, bakanlığın 28 Aralık 1933 tarihli ve 6925 numaralı talimatı ile Vasil Gendov'un yönettiği *Kölelerin İsyanı* adlı filmin gösterim izni iptal edilir.⁵⁶

Bakanlığın yasaklama kararına karşı Gendov eserini müdafaa etmek gayesiyle Millî Eğitim Bakanı Boyaciev'e hitaben 18 Ocak 1934 tarihli bir mektup kaleme alır. Bakanlığın izniyle ilk Bulgar tarihi filmini çektiğini belirten yönetmen, yine devletin resmî kurumlarının onayını aldığını ve son olarak da filmin sansür kurulundan geçtiğini ifade eder. Gendov, ayrıca, eserinin “kölelik” zamanında geçen bir Bulgar kahramanlık hikayesi anlattığını, “Özgürlük Havarisi” Levski'ye yapılan “zulümleri” gösteren iki sahne haricinde herhangi bir komşu devletin millî hislerine saldırı olarak değerlendirilebilecek sahnelerin bulunmadığını ısrarla vurgulamaktadır. Tam manasıyla bir “millî film” olan *Kölelerin İsyanı*'nın gösteriminin durdurulmasıyla altından kalkamayacağı bir maddi yük altına girdiğini söyleyen yönetmen, Hariciye Vekaleti'nin yeni bir değerlendirme komitesi kurmasını, komitenin işaret etmesiyle komşu devletlere rahatsızlık verdiği iddia edilen sahneleri filmde çıkarmaya hazır olduğunu⁵⁷ yazar. 27 Ocak 1934 günü aldığı yanıtta kesilmesi istenen sahneler, başlangıçta duyulan millî marş *Şumi Maritsa*, üç darağacı, Papaz Nikola'nın gözlerinin oyulduğu sahneler ile filmde Levski'yi canlandıran karakterin annesinin kuyuya atıldığı an olarak belirtilmiştir.⁵⁸ Nitekim *Kölelerin İsyanı* 2 Ekim 1933 günü gösterime girdikten yaklaşık iki ay sonra arşiv raflarına kaldırılacak ve geriye Bulgaristan sinemasında bıraktığı izin

⁵⁴ Grozev, *Naçaloto iz istoriyata na bılgarskoto kino 1895-1956*, 83.

⁵⁵ Yanakiev, *Sinema.bg*, 103.

⁵⁶ TsDA, f. 177, op. 2, a. e. 569, l. 28 ve l. 31.

⁵⁷ TsDA, f. 177, op. 2, a. e. 570, l. 330.

⁵⁸ TsDA, f. 177, op. 2, a. e. 570, l. 320.

yanı sıra Türk-Bulgar diplomatik ilişkilerinde kısa süreli bir kriz yaratmasıyla da tarihe geçecektir.

Sonuç

Balkan Antantı'nın hazırlanmasına giden süreçte Türkiye Balkan devletleri ile karşılıklı ikili antlaşmalar imzalamaktadır. Her ne kadar Bulgaristan geçmişten gelen ve çözümsüz kalan birtakım uyuşmazlıkları gerekçe göstererek antlaşmaların tarafı olmak hususunda tereddüt gösterse de Türk ve Bulgar heyetlerinin iki ülke başkentlerine yaptıkları ziyaretler ile süregelen müzakereler barışçıl bir geleceğin inşası yolunda umut verici gelişmeler olarak değerlendirilmektedir. Ancak, müzakerelerin hararetle sürdüğü esnada önce Bulgar gazetelerinde, ardından da Türk matbuatında çıkan bir film ilanı iki ülke kamuoyunu kısa süreli meşgul edecek bir kriz yaşanmasına sebep olacaktır. Bulgar sinemasının öncü şahsiyetlerinden Vasil Gendov hem yönetmen koltuğunda oturduğu hem de başroldeki Levski karakterine hayat verdiği film 1860'lı yılların sonu ile 1870'li yılların hemen başında, Bulgaristan'da Osmanlı idaresine karşı ayaklanma teşebbüslerinin ve ihtilâlcî faaliyetlerin hız kazandığı bir dönemde geçmekte, Bulgarların Türk hakimiyeti altında "maruz kaldığı ezizyetler" bir aşk hikayesi etrafında kurgulanmış halde izleyiciye sunulmaktadır. Fakat filmin hikayesi ve yer yer "abartılı" üslubu Türk hükümeti ve diplomatlarının tepkisini çeker, daha önce Bulgaristan'da yasaklanan bir Alman filmi emsal gösterilerek *Kölelerin İsyanı*'nın da benzer bir şekilde komşu Türkiye'yi rahatsız etmesinden dolayı gösterimden kaldırılması istenir. Yapımın Bulgaristan'daki sinema eleştirmenleri tarafından da ağır eleştirilere uğramasını fırsat bilen Millî Eğitim Bakanı Atanas Boyaciev, bakanlık namına yayımlandığı bir talimatname ile filmin gösterim iznini iptal etmesi Türkiye ile Bulgaristan arasında 1933 yılının son aylarında yaşanan krizin de sona ermesini sağlamıştır. Her ne kadar Bulgaristan Şubat 1934'te imzalanan Balkan Antantı'nda taraf olmasa da Bulgar tarih yazımının en tartışmalı dönemini konu edinen ve Bulgaristan'da "özgürlük havarisi" olarak nitelenen Vasil Levski'nin canlandırıldığı bir sanat eserini komşu Türkiye'nin duyduğu rahatsızlığı izale etmek maksadıyla yasaklaması Balkan coğrafyasında barışın muhafazası için diplomatik ilişkilere ve hassasiyetlere verilen önemi göstermesi bakımından da son derece kıymetlidir. Üstelik benzer bir "sansür" pratiği yaklaşık yarım asır sonra Türkiye tarafından gerçekleştirilecektir. Senaryosunu Sevinç Çokum'un yazdığı ve ünlü sinemacı Osman Fahri Seden'in yapımcılığını üstlendiği 1980'li yıllarda Bulgaristan'da Türklere yönelik asimilasyon uygulamalarının tüm şiddetiyle devam ettiği bir sırada Türkiye'ye iltica eden bir Türk ailenin

Bulgaristan’da “rehin” tutulan çocuklarından birisi üzerinden Bulgaristan’daki Türk nüfusun yaşadıklarının anlatıldığı Türkiye’nin devlet televizyonu TRT’de gösterilmeye başlanan *Yeniden Doğmak* dizisi üçüncü bölümünün ardından Bulgaristan dışişleri bakanlığının talebi üzerine ve iki devletin diplomatları arasında dizide hikayesi anlatılan Aysel’in Türkiye’ye gelmesine izin verilmesi karşılığında yayından kaldırılmıştır.⁵⁹

Nitekim, Bulgaristan’daki Türk imajının algılanması ve yansıtılması konjonktürle ve ülke içindeki politik koşullarla son derece yakından ilişkilidir. *Kölelerin İsyanı* filmi örneğinde bir geri adım atılışına şahit olunmakla birlikte sonraki yıllarda Bulgaristan’daki Türk ve Müslüman azınlığa yönelik baskı politikaları hayata geçirileceği zaman, söz konusu siyaseti meşru kılmak amacıyla konusunu tarihten alan, asırlar öncesinin “hâkim Türklerinin mazlum Bulgarlara” yönelik şiddetini tasvir eden kitaplar yazılmaya ve filmler çekilmeye devam eder. 1964 yılında yayımlanan, on yedinci yüzyılda Rodoplardaki İslamlaşma sürecini konu edinen Anton Donçev’in kaleme almış olduğu *Време разделно* [*Ayrılık Zamanı*] başlıklı romandan uyarlanan *Време на насиллие* [*Şiddet Zamanı*] adını taşıyan film 1986 yılında Bulgaristan’daki Türklere yönelik asimilasyon politikalarının en şiddetli bir şekilde uygulandığı esnada çekilir ve ertesi yıl Cannes Film Festivali’nde uluslararası izleyicilere de gösterilir.⁶⁰ 1990 senesinden sonra televizyonlar aracılığıyla daha geniş bir kitleye ulaşma imkanı bulan film, Bulgar makamlarının dillendirdikleri Osmanlı idaresi zamanında “zorla Müslümanlaştırılan” ahalinin “yeniden doğuşu” ve kendileri için öngörülen yeni kimliklerin kabulüne yönelik sinema aracılığıyla üzerinden bir meşruiyet sağlamayı hedefler.⁶¹ Halbuki, ulusal bellek yaratımına ilişkin çabaların bir vechesi olan bu eserler belli birtakım tarihî tahrifatları haizdir.⁶²

⁵⁹ http://www.sevinccokum.info/?page_id=440 (erişim tarihi: 23.11.2021).

⁶⁰ Maria Todorova, “Conversion to Islam as a Trope in Bulgarian Historiography, Fiction and Film”, *Balkan Identities: Nation and Memory* içinde, ed. Maria Todorova (New York: New York University Press, 2004), 153.

⁶¹ Aysel Kayapınar, “Bulgaristan’da Edebiyat, Sanat ve Tarih Eserlerinin Türk Azınlık Politikasına Etkisi”, *Doğu Batı*, no. 91 (Ocak 2019-2020), 116.

⁶² Aysel Kayapınar, “Bulgar Tarihçilerinin Komplot Teorilerinden Örnekler ve Bunların Bulgaristan’daki Türk Azınlığına Etkileri”, *89 Göçü: Bulgaristan’da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye’ye Zorunlu Göç* içinde, ed. Neriman Ersoy-Hacısalihioğlu & Mehmet Hacısalihioğlu (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi (BALKAR) & Balkanlar Medeniyet Merkezi (BALMED), 2012), 107.

Bibliyografya

Arşiv Kaynakları

Türkiye: Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA 030-10-0-0-196-343-10 Lef 9
BCA 030-10-00-00-241-631-13 Lef 1.
BCA 030-10-00-00-241-631-13 Lef 2.
BCA 030-10-00-00-242-633-1 Lef 2.
BCA 030-18-01-02-3-24-15
BCA 030-18-01-02-19-26-8
BCA 030-18-01-02-43-17-12
BCA 030-18-01-02-118-95-15

Bulgaristan: Dırjavna Agenstiya "Arhivi"

TsDA, f. 177, op. 2, a. e. 569, l. 28.
TsDA, f. 177, op. 2, a. e. 569, l. 31.
TsDA, f. 177, op. 2, a. e. 569, l. 33.
TsDA, f. 177, op. 2, a. e. 569, l. 34.
TsDA, f. 177, op. 2, a. e. 569, l. 35.
TsDA, f. 177, op. 2, a. e. 569, l. 36.
TsDA, f. 177, op. 2, a. e. 569, l. 37.
TsDA, f. 177, op. 2, a. e. 569, l. 38.
TsDA, f. 177, op. 2, a. e. 570, l. 320.
TsDA, f. 177, op. 2, a. e. 570, l. 330.

Gazeteler

Bılğarsko kino [Българско кино], no. 1, 1933
Milliyet, 7 Eylül 1933
Milliyet, 8 Eylül 1933
Milliyet, 14 Eylül 1933
Milliyet, 20 Eylül 1933
Cumhuriyet, 15 Eylül 1933
Utro [Утро], 28 Eylül 1933
Vakit, 18 Nisan 1933
Vakit, 21 Nisan 1933
Vakit, 27 Eylül 1933

İnternet Kaynakları

<https://glasove.com/categories/izgubenata-bylgariya/news/predi-100-godini-filmyt-bylgaran-e-galant-postavq-nachaloto-na-bylgarskoto-kino> (Erişim tarihi: 15.06.2021).

http://www.sevinccokum.info/?page_id=440 (Erişim tarihi: 23.11.2021).

<https://gams.uni-graz.at/o:baci.1202> (Erişim tarihi: 15.06.2021).

İkincil Literatür

- Alacı, Beral. “Atatürk’ün Diplomatlarından Tefrik Kamil Koperler ve Madrid Elçiliği Dönemindeki Çalışmaları (1934-1938).” *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 51 (2021): 445-464.
- Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1995*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Boykov, Grigor ve Plamen Mitev. “Dokumentalni Svidetelstva za Godinata na Rajdane na Vasil Levski.” *İstoriya* 29, no. 1 (2021): 8-27.
- Deliorman, M. Necmeddin. *Balkan Türklerinin Hicret Sebepleri: Razgrad Mezarlık Hâdisesinde Çanlar Benim İçin Çaldı*. İstanbul: Türkiye Ticaret Matbaası, 1955.
- Detrez, Raymond. *Historical Dictionary of Bulgaria*. Lanham, Maryland & Toronto & Oxford: The Scarecrow Press, Inc., 2006.
- Grozev, Aleksandır. *Naçaloto iz İstoriyata na Bilgarskoto Kino 1895-1956*. Sofya: İzdatelstvo na Bilgarskata Akademiya na Naukite, 1985.
- İvanova, İliana. “Преди 103 години филмът ‘Българан е галант’ поставя началото на българското кино.”
- Kardjilov, Petar Ivanov. *The Cinematographic Activities of Charles Rider Noble and John Mackenzie in the Balkans (Volume Two)*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2020.
- Kayapınar, Ayşe. “Bulgaristan’da Edebiyat, Sanat ve Tarih Eserlerinin Türk Azınlık Politikasına Etkisi”. *Doğu Batı*, no. 91 (Ocak 2019-2020): 109-121.
- Kayapınar, Ayşe. “Bulgar Tarihçilerinin Komplo Teorilerinden Örnekler ve Bunların Bulgaristan’daki Türk Azınlığına Etkileri”. 89 *Göçü: Bulgaristan’da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye’ye Zorunlu Göç* içinde, ed. Neriman Ersoy-Hacısalıhoğlu & Mehmet Hacısalıhoğlu. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi (BALKAR) & Balkanlar Medeniyet Merkezi (BALMED), 2012: 99-120.
- Kırdjilov, Petır. *Bilgarski igralni filmi: Anotirana ilyustrovana filmografiya, Tom Pırvı, (1915-1948)*. Sofya: Dırjavno İzdatelstvo “Dr. Petır Beron”, 1987.
- Milev, Yordan (der.). *Hristo Botev: Bezsmurtie*. Sofya: Jusautor, 1988.
- Sadri Etem. “Bulgar Dostluğu ve Bir Film.” *Vakit*, 27 Eylül 1933: 3.
- Straşimirov, Dimitır T. *Vasil Levski: Jivot, dela, izvori*. Sofya: İz. Narodniyat Komitet “Vasil Levski”, 1929.
- Şimşir, Bilal N. “Cumhuriyetin İlk Çeyrek Yüzyılında Türk Diplomatik Temsilcilikleri ve Temsilcileri (1920-1950)”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, no. 64-65-66 (2006): 15-90.

- Todorova, Maria. "Conversion to Islam as a Trope in Bulgarian Historiography, Fiction and Film". *Balkan Identities: Nation and Memory* içinde, ed. Maria Todorova. New York: New York University Press, 2004: 129-157.
- Yanakiev, Aleksandır. *Bulgarsko kino: Entsiklopediya*. Sofya: Titra, 2000.
- Yanakiev, Aleksandır. *Sinema.bg*. Sofya: Titra, 2003.
- Yolcu, Cengiz. "Bulgar Çarı 'Çarlar Kenti'nde." *Osmanlı İstanbulu III*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Yolcu, Cengiz. "'Bulgar Fesad Komitesi Reisi' Vasil Levski'nin Eylemleri ve Mahkemede Verdiği İfade Üzerine Bir Değerlendirme." *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 1, no. 27 (2015): 15-63.

EKLER

EK - I

Vasil Dimov Hacigendov [Gendov] (1871-1970)

Kaynak: <https://gams.uni-graz.at/o:baci.1202> Erişim tarihi: 15.06.2021

EK - II

Vasil Gendov'un yönettiği ve Vasil Levski karakterini canlandırdığı ilk Bulgarca sesli film olan *Kölelerin İsyanı* [Бунтът на робите - *Buntit na robite*] filminden bir sahne. Sahnede, Levski'nin sevgilisi rolündeki Hristina'yı Türklerin elinde kurtarmaya çalışan Vasil Gendov ile Lalka karakterini oynayan Bistra Fol görülmekte.

Svobodna Reç, 20 Eylül 1933.

EK - III

Türkler aleyhinde çevrilen ilk milli bulgar filminin mevzuudur:⁶³

“Esirler İsyanı” ismi verilen bu ilk Bulgar millî filimi Bulgarların Türkiye idaresinde buldukları devirde gördükleri zulmün hudutsuzluğunu ve işkencelerin dehşetini tasvir ederek meşhur Bulgar komitacılarından Vasil Levski'nin faaliyetini canlandırmaktadır.

Balkanda bir kasaba Karlova Türklerin zulmünde korkan Bulgarlar sokaklara bile çıkamamaktadırlar. Bu yüzden şehir ıssız kalmıştır. Burada istihbarat işlerinde istihdam edilen “Kiryaki” Efendi adında bir hafiye göze çarpıyor. Kiliseler vazifelerinde tekâsül göstermiyor. Vakt-ı muayyeninde halkı duaya davet ediyorlardı. Kahvehanelerde oturan Bulgarların yanına Kiryaki Efendi gelince bütün Bulgarlar onun yüzüne nefretle bakıyor ve ondan uzaklaşmak fikriyle kahvehaneleri terk ediyorlar, ve Kiryaki Efendi de yalnız kalıyor. Kilisede ayın bittikten sonra dağılan halk korku ve telaş içinde evlerine gidiyorlar. Sokağa çıkmaya cesaret edemiyorlar.

Kasabada bir komite teşekkül ediyor. Bu komitenin toplanmış parası vardır. Bu parayı mahfuz bulunduğu bir yerden alıp Vasil Levski'ye vermek icap ediyordu. Köy kızlarından bir fedai çıktı. Bu işi başaracağını söylüyor. Bu kahraman kız mahall-i mahsusundan parayı alıyor. Yollardan geçerken iki Türk askeriyle karşılaşılıyor ve yüksek bir duvara yaralı haliyle tırmanıyor ve saklanıyor. Can acısıyla “Ey sevdiğim doğduğum yurdum” diye acı acı haykırıyor.

Vasil Levski komitecileri kilisede topluyor ve bunlara nutuk söylüyor. Hafiye Kiryaki Efendi bu toplantıyı öğreniyor ve hemen kaymakama haber veriyor. Türk jandarmaları kiliseyi muhasara ediyorlarsa da bir Bulgar çocuğunun bu takibi haber vermesi üzerine komiteciler kaçmaya muvaffak oluyorlar. Vasil Levski bir müddet satıcı Türk kıyafetine girerek sokak sokak üzüm satıyor, bilahare odun taşıyor ve sonraları bir dilenci kıyafetine girerek boynuna bir torba ekmek takıyor ve dilene dilene kendi evine giriyor.

Vasil Levski'nin evini basan Türk memurları anasını döğüyorlar, oğlunu soruyorlarsa da bilmem cevabını aldıkları için bu ihtiyar kadını diri diri kuyuya salıyorlar ve dışarıda kalan başını gövdesinden ayırmak istiyorlar. Kadın yine bilmem diyor ve siz Türklere lânet olsun diye bağırıyor. Kadını kuyudan çıkararak bayılıncaya kadar döğüyorlar ve bacaklarından tutarak sokaklarda sürüklüyorlar. Bu şiddetli araştırmalar

⁶³ BCA 030-10-00-00-241-631-13 Lef 2-3. Belgenin ait olduğu dönemin üslubunu yansıtmaması amacıyla imlasına müdahale etmedim.

arasında kahraman komiteci kızla komiteci bir papaz yakalanıyor, bu ikisine zulüm ve işkencelerin envayı tatbik ediliyor ve papazın diri diri gözleri bizzat kaymakamın eliyle kızgın bir şişle oyuluyor. Bu ruhani reisin sürüne sürüne evine dönüşünü seyreden sinemadaki hemen bütün seyircilerin milli ve dini duyguları raşeleniyor ve müteaddit kimseler tarafından Türklere hitaben hiss-i intikamla dolu sözler savruluyordu.

Kahraman Bulgar kızı gördüğü işkenceler arasında kendisine sorulan suallere cevap olarak: “Türkler iyi bilmelidir ki sır vermek Bulgar şanından değildir. Sorduğunuz şeyleri size haber verecek bir Bulgar bulamayacaksınız” diyor ve kendisine yapılacak en ağır cezaları memnuniyetle karşılıyor. Bu kızı Türkler bacaklarından bir su değirmeninin çarkına baş aşağı bağlıyorlar. Bu vakayı Vasil Levski’ye küçücek bir Bulgar kızı haber verince Vasil Levski hemen bir baskın yapıyor ve kızı kurtararak onun yerine bir Türk askerini değirmen çarkına bağlıyor ve bu baskında Türk jandarmalarıyla askerlerinin kabiliyetsizlikleriyle korkaklıkları gösteriliyor. Vasil Levski’nin fedakârlıkları, köy köy kasaba kasaba dolaştığı Bulgar halkını nasıl uyandırdığı ve bu uğurda yakalanarak idam edildiği tavsif ediliyor ve idam edilmiş Levski’nin ve diğer Bulgar kahramanlarının cesetleri gösteriliyor. Nihayet bir gün (Türk eli değmeyen) bir Bulgar kilisesinin çanları kendi kendine çalmaya başlıyor ve istiklâliyet kavuştuklarını halka ilân ediyor. O kilisenin gözü oyulmuş papazı bu hale çok sevinip dua ediyorsa da bu uğurda gözlerini kaybettiği için hazin hazin çok ağlıyor. İstiklâliyetten sonra o bomboş kasaba şenleniyor. Neşe ve sürur başlıyor.

Bu filmi Varna’ya getiren bu filimin rejisörü ve sahib-i imtiyazı Vasil Gendof [Gendov] isminde eski bir tiyatro artistidir. Film Varna’ya Teşrinisaninin son haftasında getirildi ve “Glorya Palas” sinemasında kapısının önü milli bayraklarla süslenmiş olduğu halde ve Bulgar milli marşı “Şumi Maritsa” çalınarak gösterilmeğe başlandı. Evvela rejisör filmin kusuru ve noksanı pek çok olduğunu söyleyerek özür diledi. Bununla beraber Bulgarların siyaseten ve dinen istiklâllerinin nasıl temin edildiğini gösterir bir film meydana getirebildiğinde ve bu boşluğu da ilk defa kendisi doldurduğundan kusurlarının afva mazhar olacağını ilâve etti. Filmde Vasil Levski rolünü alan rejisör Vasil Gendof, kahraman kız rolünü karısı Jana (Paris umumhanelerinin eski bir sermayesi olduğu söylenmektedir) almışlardır.

Post-genocidal Balkans Peace: Human Justice, Morality, Memory and Oblivion

Faruk Hadžić*

Abstract:

This paper critically addresses the identification of transitional, retributive and restorative justice, ICTY, and historiographical memory as the moral foundation of conflict transformation and peace-building normativeness in post-Yugoslav societies. First, the paper argues that Western Balkans' socio-political maturity depends on the moral exactitude of legal justice and ethnopolitical collective identity mechanism within conflicting memory order. Second, it questions the significant objective between memory and oblivion. Memory is a justice contributor but could affect peace, reconciliation, social progression, and development. Given humanity's propensity for violence, then at the very least, forgetfulness and the sacrifices it imposes may be a cause for relief rather than outrage after the most critical aspects of transitional, retributive, and restorative justice are fulfilled. The meaning and significance of self-defense against the committed genocide require solicitude for conscience and moral questioning. Third, national/ethnoreligious collective denial inducted by the politically encouraged culture of fear and ethno-religious antagonism is critical for a liberal peace stalemate and social (in)justice. Thus, a decades-long political matrix regarding the "ethnonational interest" and ethnic patriotic collectivism departed as exceptional nationalism. Finally, these circumstances make human (universal) justice principles an open question. **Keywords:** Balkans, ICTY, former Yugoslavia, Transitional, Retributive and Restorative justice, Genocide, Memory, Ethnopolitics, Peace, Morality

* Independent researcher/scholar, Bosnia and Herzegovina,
ORCID ID: 0000-0003-1158-7858; e-mail: faruk.hadzic01@gmail.com

Introduction

The fact is that sociology and interdisciplinary scholarship does not seriously consider genocide as the most alarming social phenomenon. The concept of racial ideology and hierarchy is an equal risk to all people, interpersonal relationships, and human peace. The Balkan genocide was not a historical accident - it happened before by the same matrix. Both the Holocaust and the genocides in the Balkans are entirely determined products of a specific group of social, political, and psychological factors that contributed to one temporary suspension of regular civilizational influences on human actions. Slobodan Milošević's regime is often used to describe and mark Serbia's path to neo-fascism. However, this discourse must not be about Milošević as an individual. Instead, it manifests a complex structure, institutions, and people. Hitler's Germany resulted from a broader consensus of politicians, capitalists, religious institutions, academia, intellectuals, ideologized masses, and anti-Semitic ideology. According to experts and researchers, genocides are always planned and systematically carried out; behind them are institutions, which then develop a denial strategy and do not happen by themselves.

Franz Neumann has been obsessively returning to one question: how was it possible for Germany to experience an epochal social and moral collapse?¹ Like his colleagues from the Frankfurt School, Neumann resorted to psychoanalysis in search of an acceptable explanation for pushing reason out of the centre of political life. He will also take the concept of fear from psychoanalysis to elaborate on it in an essay on fear and politics. Neumann's model is interesting for the Balkans because of the aspect of "common crime". Identifying the "people" with the leader is also built through a sense of guilt. It, of course, is not exclusively about guilt in the criminal law sense. First, it refers to the collective responsibility that the subjects avoid by identifying with the leader. A leader who wants to bind his subjects to himself must report a crime in which they will all be involved. One fictional example will conveniently serve - the character of Stavrogin from the Fjodor Dostoevsky's *The Demons* (1872).² Second, this crime puts an eternal stamp on the alliance between the leader and the people. It seems that this alliance cannot be dissolved. If possible, the crime should be renewed from time to time to strengthen the alliance further. A politics that does not see the act of a

¹ Franz Neumann, "Anxiety and Politics," *Journal for a Global Sustainable Information Society* 15, no. 2 (2012).

² Fjodor Dostoevsky, *The Demons* (New York: Everyman's Library, 2000).

“crime” as a life-threatening, civilizational, and human act indirectly recognizes it as a fundamental self-understanding. Something completely natural. Is it a kind of inertial constant of historical practice, which is neither human nor civilizational? Besides, the orchestrated, systematic, ideological, and media transformation of the Bosnian genocide into a “great crime” or “absolute denial” raises numerous psychological, moral, ethical, and political inquiries. As the years passed, the authorities in the Republic of Srpska (RS)³ entity changed their attitude from a categorical claim to the existence of first a great crime and then genocide, from a challenge to a complete denial.⁴

Unlike Jon Elster, who rejects the universal normative aspects of transition and transitional justice, Ruthie Teitel (2002) insists on understanding transition as a universal normative transition from a less democratic and liberal regime to a more democratic and liberal regime. Transition involves the whole society, an endeavour of its own political, social and cultural reconstruction.⁵ The need for such a significant change stems from the insight that the previous government destroyed the social capacities for concluding decent social arrangements. This insight is based on the identification of the crimes of the previous regime.

Balkan historical and current ethnoreligious and national paradigm construct differences and maintain a redundant culture of fear and hostility. Thus, the constant fabrication of dangers (a stimulant) that threaten the alleged survival of an ethnic group creates a psychosis of fear and uncertainty, defensive internal cohesiveness, making it impossible to discern the dangers to the existence of people coming from that group. Moreover, it is rapidly transferred from one religious group (nation) to another in which the same processes occur, creating a chain of imaginary interethnic threats.⁶ The agents of historical revisionism have organized and strengthened institutionally. Vjekoslav Perica (2016), a Croat

³ Republika Srpska is one of the two entities of Bosnia and Herzegovina, the other being the Federation of Bosnia and Herzegovina (FBiH) (having 10 Cantons). Additionally, there is one District, Brčko Distrikt (BDBiH).

⁴ Benjamin Butković, “Genocid u Srebrenici se nije dogodio, on je planiran [The genocide in Srebrenica did not happen, it is planned],” *Al Jazeera*, 2020.

<https://balkans.aljazeera.net/opinions/2020/7/12/genocid-u-srebrenici-se-nije-dogodio-je-planiran>.

⁵ Ruti Teitel, “Transitional Justice in a New Era,” *Fordham International Law Journal* 26, no. 4 (2002).

⁶ Faruk Hadžić, “Ethnoreligious Political Dispute, Conflict Management, Leadership, and Civic Inclusion: The Balkans and Globally,” *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13, no. 3 (2021): 630.

historian, stated: “In sports arenas, kill, and slaughter are shouted, fascists march through the streets, mutual lawsuits are filed for genocide, military parades are held, provocative commemorations are organized in support of nationalism, genocide denied, and mythomania within the transitional crime, corruption, and interethnic hatred”.⁷ Throughout the world, attempts to revise World War II results from falsifying historical facts are punishable. However, in post- Yugoslav countries, Hitler’s genocidal collaborators *Četnici*⁸ and *Ustaše*⁹, political-military-paramilitary formations (ICTY convicts) commonly receive honor medals. Schools and streets are named after them. Ceremonies regularly led by religious officials accompany the rallies’ celebration and commemoration of the events. Moreover, the historical revisionism and the memory of the “evil” developed into a behavioral practice.¹⁰ “*Nož, žica, Srebrenica*” [Knife, wire, Srebrenica] is a Serbian chauvinist slogan glorifying the genocide in Srebrenica. It can be heard at football matches, among members of far-right groups, and at rallies in support of ICTY convict Bosnian Serb general Ratko Mladic. Although the slogan appeared on banners at matches, public rallies, and events in Republika Srpska (one of the two B&H Entities) and Serbia, the political authorities have not found it. As a result, Predrag Lucić (2008) argued that it seldom goes along with the message, “There will be a replay!” threatening an impending massacre.¹¹

Maurice Halbwachs’ primary thesis is that human memory can only function within a collective context. Furthermore, Halbwachs asserted that collective memory is always selective; various people have different collective memories, giving rise to different behaviour modes. For example, Halbwachs showed how pilgrims to the Holy Land over the centuries evoked very different images of the events of Jesus’ life; how wealthy old families in France have a memory of the past that diverges sharply from that of the nouveaux riches; and how working-class construction of reality differ from those of their middle-class

⁷ Vjekoslav Perica, “Hrvatska Je Danas najjača scena etničkog i klerikalnog nacionalizma na Balkanu [Today, Croatia is the most vital scene of ethnic and clerical nationalism in the Balkans],” *Radio Gornji Grad*, 2016.

<https://radiogornjigrad.wordpress.com/2016/02/19/dr-vjekoslav-perica-hrvatska-je-danas-najjaca-scena-etnickog-i-klerikalnog-nacionalizma-na-balkanu/>.

⁸ Serbian ultra-nationalist movement led by Draža Mihajlović.

⁹ Croatian fascist and ultra-nationalist organization.

¹⁰ Faruk Hadžić, “The Politicization of Religion and the Sacralized Balkan Nations Regarding Bosnia and Herzegovina,” *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* 40, no. 7 (2020): 106-131.

¹¹ Predrag Lucić, “Govor,” *Peščanik*, 2008. <https://pescanik.net/govor/>.

counterparts.¹² Cultural memory is the constructed understanding of the past, which/that passed from one generation to the next through text, oral traditions, monuments, rites, and other symbols. The cultural memory is based on fateful events of the past, on fixed points, which Jan Assman and John Czaplicka called “figures of memory” whose memory is maintained through cultural formation (texts, rites, monuments) and institutional communication (recitation, practice, observance).¹³ However, in the Balkan context, Ivan Čolović has shown many examples from the older and newer Serbian culture. Thus, that identities must be presented as eternal and unchangeable. Therefore, situated in a timeless point outside history, above and thus superior to history. Dubravka Stojanović writes on the example of Serbian collective self-perception on the enormous revisionist potential of such. Is it a matter of bare defence of the privileges of the elite? Stojanović calls it a “thwarted modernization”. In the example of Croatia, Žarko Puhovski and Dubravka Ugrešić addressed structural similarities regarding the production of reality between socialist and nationalist ideological apparatuses. The violence of the projected collective memory over the personal memories of individuals and the change of cultural habits and everyday life routines under the pressure of the newly constructed nationalist reality, Dejan Ilić (2018) stated.¹⁴

Much of the debate on cultural memory has been shaped by the view, commonly held if not universal, that remembering, and commemorating is usually virtue and that forgetting is necessarily a failing. Nevertheless, Paul Connerton argued that this assumption is not self-evidently valid and suggests at least seven types: repressive erasure; prescriptive forgetting; forgetting that is constitutive in forming a new identity; structural amnesia; forgetting as annulment; forgetting as planned obsolescence; forgetting as humiliated silence.¹⁵ Given that the Balkan Wars were essentially (ethnic) religious, with a comparison of the Crusades, it is a textbook example of the use of collective political memory to encourage greater solidarity. Almost nothing in contemporary Arab studies on the Crusades supports the collective memory of the Arab world of surviving pain is somewhere in between. Myth satisfies the need, and myth is a traditionally powerful weapon in Serbian

¹² Maurice Halbwachs, *On Collective Memory* (Chicago: University of Chicago Press, 2020).

¹³ Jan Assmann & John Czaplicka, “Collective Memory and Cultural Identity,” *New German Critique*, no. 65 (1995): 125-133.

¹⁴ Dejan Ilić, “Rat umjesto tranzicije [The War Instead of Transition],” *Peščanik*, 2018. <https://pescanik.net/rat-umesto-tranzicije/>.

¹⁵ Paul Connerton, “Seven Types of Forgetting,” *Memory Studies* 1, no. 1 (2008): 59-71.

sociopolitics, and it is decisively presented in Bosnia and Herzegovina (B&H), where Bosniaks are called Turks. The genocidal conquest of the numerous town (e.g., Srebrenica) was explicitly narrated and advocated (e.g., Ratko Mladić) as revenge on the *Balije*¹⁶ and Turks. Political myths have a vital role in creating the political basis for designing the basics of the emergence and establishment of a political community. It is because founding myths become such an unavoidable segment of the consciousness of the Constitution of national political order regardless of its size and character. Myths bridge the collective and individual gap between the individual, the ethnic group, and the political community.¹⁷ Thus, it was created convincingly to seduce and inspire targets, turning memory and wound into a weapon. Moreover, the revisionism of official history, ethnoreligious school curricula reform, cultural and media production, the national literary canon have mostly been completed.

Ethnic, national, and confessional affiliation in the former Yugoslavia adds to political radicalization. As a form of political power, politicized religions are, psychologically speaking, unconscious non-faith. Due to new national-state theoretical inadequacy (i.e., nationalism as an ideology), religion is used as an instrument of socialization and legitimization of new national-political state subjects. When nation and religion become “controversial” identification and mark others as potentially dangerous, through a policy that allegedly aims to “affirm” and “protect” its people and their faith, then in local historical and current circumstances, it essentially implies antagonism in the most dramatic conflicts.¹⁸ The global return of religion to the public sphere and its influence grew the most since the French Revolution as a progressive force supporting democracy and human rights by the end of the twentieth century. Nevertheless, in some parts of the world, at the same time, as Samuel Huntington’s *Clash of Civilizations* (1996), shows religions will take advantage of this growing influence for anti-secularism, conflict politics, sectarian and religious-nationalist extremism.¹⁹ Unfortunately, this is precisely the “Huntington” role played by the main religions of the Western Balkans in the 1980s and 1990s. Before the war, the Serbian Church was the leading force of nationalist mobilization and a factor of

¹⁶ It is a derogatory meaning to denote Bosnian Muslims.

¹⁷ Ljubiša Despotović et al, “Politički mitovi, nacionalizam, antinacionalizam i demokratija na prostoru bivše Jugoslavije, [Political Myths, Nationalism, Anti-Nationalism and Democracy in the Former Yugoslavia]”, *Nauka, bezbednost, policija* 15, no. 3 (2010): 1-15.

¹⁸ Hadžić, “The Politicization of Religion”.

¹⁹ Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York: Simon & Schuster, 2020).

interethnic conflict. In 1984, it challenged the Catholic Church “for a duel” near the Jasenovac concentration camp. Provocative commemorations were held over pits and execution sites, commemorating only Serb victims, and classifying the dead by ethnic-confessional identity. Vjekoslav Perica stated that Croatian nationalism started the rehabilitation of Alojzije Stepinac (Archbishop of Zagreb), convicted of helping the *Ustaša* regime in the WWII fascist Independent State of Croatia- NDH.²⁰

Furthermore, suppose we maintain that transitional, retributive, and restorative justice is the most significant. In that case, it is hard to state what is more critical for sustainable peace (bearing in mind Balkan violent history and behaviour practices), reconciliation, and development, memory, or oblivion reliably?

Method

The general scientific method of analysis, synthesis, and induction was used in the study. The aim is to form reasoning used in pursuit of understanding and knowledge, establishing a relationship between observations and theories. The study included an in-depth theoretical literature review and examination of a range of other sources such as primary documents relating to “social relations” (media accounts and academic reports). Furthermore, the paper presents the insight of the impacts and consequences of phenomena in the Balkans for the frameworks most exposed to these issues and disparities.

Discursive and Augmentative Perspective of the Phenomena

The aim was to fulfil the homogenized model of “one ethnicity-nation, one state, one religion, unique language” at the beginning of the 90s in the former Yugoslav countries, noticed in the wars. Croatia’s accountability for the planned military ethnic relocation, “cleansing” of the Serb “civilian” population in the rebel areas of the country where officially, in 1991, beginning of the Serbian invasion in Croatia, 582, 000²¹ Croatian Serbs-Orthodox lived for centuries, is simplified. Therefore, it does not give an accurate and complete understanding and conclusions.

²⁰ Vjekoslav Perica, “Pomirenje i posljedni dani [Reconciliation and the Last Days],” *Peščanik*, 2019. <https://pescanik.net/pomirenje-i-posljedni-dani/>.

²¹ Serb population in Croatia, <https://s29.postimg.org/3sjgmh447/Karolj1.png>.

The critical human security is obstructed by the processes of parallel memory politics, historical revisionism, and genocide worship-devotions, particularly B&H genocide, ethnic cleansing, and culture-cede. Thus, internationally convicted by the ICTY. As András Riedlmayer's (2002) research for the International Hague Tribunal (ICTY) demonstrates: What happened in B&H is not just genocide, the wilful destruction of the essential foundations of one particular community or group of people within a society [...] It is also socio-cede, the murdering of a progressive, complex, and enlightened society in order that a regressive, simple, and bigoted society could replace it.²² The systematic destruction of cultural monuments has been proposed as indirect evidence of the Serbs' and Croats desire to destroy Bosniaks (Bosnian Muslims, most numerous Constituent peoples in B&H) as an ethnic group – hundreds of heritage Mosques, UNESCO protected, and over 500 years old was destroyed in B&H. During the aggression on B&H, 614 mosques, 218 masjids²³, 69 *mektebs*²⁴, 4 *khanqah*²⁵, 37 *turbe*²⁶, and 405 other waqf buildings were destroyed. In addition, the Republika Srpska Army (VRS), aided by Serbia, demolished 534 mosques and Croatian Defense Council (HVO) extremists another 80. Thus, more than 80 percent of the 1,144 mosques in B&H before the aggression were destroyed or damaged.²⁷

For almost four years, the acts of incomprehensible and repulsive cruelty were carried out on a colossal magnitude. Among the atrocities there were the rapes of an estimated 30,000 to 50,000 Bosniak girls and women, according to numerous international reports (e.g., Adriana Kolokavska, Rape of Muslim women in wartime Bosnia, 1997). However, several factors make it impossible to establish the accurate data (non-reporting, culture of silence, and shame). Adriana Kovalovska writes:

²² András J. Riedlmayer, "Expert report titled 'Destruction of Cultural Heritage in Bosnia and Herzegovina,'" 2002.

²³ A masjid is an Islamic place of worship that does not have a minaret.

²⁴ It is a type of elementary school in the Muslim world. Though the *mekteb* was primarily used for teaching children in reading, writing, grammar, and Islamic studies, such as memorizing and reciting the Qur'an, other practical and theoretical subjects were also often taught.

²⁵ It is a building designed specifically for gatherings of a Sufi brotherhood or *tariqa* and is a place for spiritual retreat and character reformation.

²⁶ *It is* tomb or mausoleum used in the Ottoman Empire, often relatively small, of Ottoman royalty and Ottoman nobles and notables. The word is related to the Arabic *تربة* *turbah* (meaning "soil/ground/earth"), which can also mean a mausoleum, but more often a funerary complex, or a plot in a cemetery.

²⁷ Kemal Zorlak, "Dan džamija: Od rata do sada u BiH obnovljeno 1.175 džamija i mesdzida," 2018. <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/dan-d%C5%BEamija-od-rata-do-sada-u-bih-obnovljeno-1175-d%C5%BEamija-i-mesd%C5%BEida/1137409>.

“Sofija, a thirty-year-old Muslim woman, was raped some 900 times by Serbian soldiers during the six months she was detained in a prison camp. After her release, Sofija hid from her family in humiliation while expecting an unwanted Serbian baby”.²⁸ Therefore, the ICTY pronounced final verdicts for the most severe violations of international humanitarian law, the crime of genocide, and a joint criminal enterprise.

“Forgive, do not forget” - is a global and regional/local mantra within a criterion of a war crime. Milan Kundera’s (1979) most quoted sentence is: “The struggle of man against power is the struggle of memory against forgetting”. Thus, a man’s struggle against power is a struggle of memory against oblivion. Moreover, the essential is precisely a reference to Nietzsche, that is, the concept of “active forgetting”. In common considerations of the role of memory and forgetfulness, the memory stands out as a characteristic that separates man from animal. However, in one of Nietzsche’s famous meditations, it is precisely “active forgetting” that can set a man free, which makes him different from cattle. To be clear, the call for “active forgetting” here does not mean pleading to push the past under the rug, to destroy memories, to program all oblivion.

On the contrary, in “active forgetting”, there is a moderation. Just as Richard Kearney (2002) says - how much to remember publicly and how much to forget publicly, it is one thing to commemorate the suffering, to mourn the victims; something entirely different for celebrating an event that afflicted hundreds and thousands of people, their fellow citizens.²⁹ Moreover, a collective rational textbook should become necessary for Belgrade, Zagreb, and Sarajevo’s joint historical, moral, and legal paradigm. However, what is perhaps more important than the standard (official) experience of history is the existence of public empathy, i.e., refraining from public celebrations of events inseparable from mass crimes, crimes whose victims have their loved ones, and for which such celebrations are a symbolic repetition of crimes.

For those who are more prone to scepticism, the growing importance of remembrance and the condemnation of oblivion, which we are witnessing in modern times, can only be a clear example of hyperthymia. Memory, however, is crucial for the existence of a group

²⁸ Adriana Kovalovska, “Rape of Muslim Women in Wartime Bosnia,” *ILSA Journal of International & Comparative Law* 3, no. 3 (1997): 931-945.

²⁹ Richard Kearney, *On Stories* (London: Routledge, 2002).

and for all the moral and ethical questions to which it offers an answer, carries risks that are sometimes existential. During wars or social and political crises, the danger lies not in what the American historian Yosef Hayim Yerushalmi called the “terror of oblivion”, but in the terror of too good and too clear a memory.³⁰ Yet, alternative, transitional, retributive, and restorative justice are critical.

Open political and security issues in Southeast Europe, such as Kosovo’s status and the survival of B&H (the most complex Balkan multicultural paradigm), are still dependent on ethnonationalism policies. Voters in the region continue to elect people convicted or indicted for war crimes, showing that nationalism is still heavily influential in the political environment. Instead of appeasing the spirits of their history, creating the conditions for people to relieve their guilt, political elites adhere to the constant tension of imposed false collective responsibility (e.g., “If we were not them, they would have us; what happened to you here, it happened to us there”). Moreover, the ideological ethnonationalism has metastasized into a social organization’s daily political discourse that produces uncritical subjects in all three constitutive ethnic governments.³¹

The trials and verdicts of the ICTY have failed to change the dominant ethnonational discourses, often reinforcing attitudes of denial and self-victimization. The President of the Democratic Party of Serbia (DSS), Miloš Jovanović, stated that the Hague Tribunal is not a tribunal on the occasion of the verdict against Ratko Mladic. However, a means to seal and legitimize the Western version of events towards Yugoslavia, i.e., Serbia. “It has nothing to do with the court and justice, but the only goal was for the Western policy towards Serbia to be justified and for Serbs to be marked as criminals by definition. It is a shame for Serbian “people” to allow ourselves to send a complete military and political leadership to something other than a tribunal. It has nothing to do with court and justice”. Jovanović said. The Coalition National Democratic Alternative (NADA), which, in addition to the DSS, consists of POKS (Movement for the Renewal of the Kingdom of Serbia) and “19 Citizens’ Associations”, said the Hague tribunal has long since lost its legitimacy, freeing the most prominent terrorists and war criminals in the Balkans from Croats and

³⁰ David Rieff, “Kad istorija više šteti nego koristi [When History does More Harm than Good],” *Nomad*, 2021. <https://nomad.ba/rieff-kad-istorija-vise-steti-nego-koristi>.

³¹ Faruk Hadžić, “Agnosticism and Atheism as Amoralism and Anti-Ideological Sociopolitical Paradigm in the Balkans, Specifically in Bosnia and Herzegovina,” *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* 41, no. 2, (2021): 68-85.

Bosnian Muslims. “The Hague tribunal was not created to distribute justice, but it was a political court aimed at condemning Serbs and trying to blame our people for war conflicts”, NADA said in a statement. The coalition adds that the crime in Srebrenica, which indisputably happened, cannot be characterized as genocide. POKS President Zika Gojković says that the Hague Tribunal has not had any credibility for a long time because the court released murderers and war criminals, such as Kosovo Ramush Haradinaj, Bosniak Naser Oric, and Croatian Ante Gotovina. “For us, it was not a court of justice, but of injustice”, Gojković stated.³²

The politics of memory in the Western Balkans stems from a fundamentally similar approach to history and the teaching of history from the era of Titoism. Tito managed to rise above mass crimes and hatred and created a life framework that has provided peace and prosperity. However, in the socialist Yugoslavia, there was historical silence to answer the most problematic historical questions: the textbooks did not cover interethnic conflicts during WW2. Therefore, it is essential to point out the vulnerability of historical gaps and silences that can create space for spreading hostile social notions.

There is a paradox embedded in racist theory, especially the Nazi theory. The machismo feeling of mobilizing modern feelings of fear is noticeable. Ideologists emphasized the fear of social turmoil, characterized modernity with economic and moral values, and used Jewish Semitic origin to label them as dangerous to “modernity” and responsible for engaging human values. On the other hand, racism is an effective practical political instrument, inconceivable without modernity, science, technology, bureaucratic states, and ethnonational identity politics. As such, the Nazism is purely a product of modernity, making racism a destructive weapon. In a contemporary rational society, Holocaust is not an unknown phenomenon compared to the Balkans. The effect of the universal (human) narrative of the Holocaust - which has become part of the international-legal and international-political institutional structure - on the countries of Eastern Europe is even more significant and more direct. In these countries, nationalist elites appropriate the Holocaust and human rights narrative to “nationalize” it and present their people as the greatest victims, as “other Jews”. Lea

³² “DSS i NADA: Haški tribunal nije ni stvoren da deli pravdu [DSS and NADA: The Hague tribunal was not even created to distribute justice],” *Tanjug*, 2021. <http://tanjug.rs/full-view.aspx?izb=659809>.

David (2020) sees similar processes -competition in sacrifice- after the war in the former Yugoslavia, especially in the case of the Srebrenica narrative, which is based on the idea of genocide, comparable to the Holocaust.³³ Crimes in the Balkans were broadcast live, becoming an indisputable fact of the modern global political, cultural and philosophical imaginary.

Elizabeth Neuffer (2002) states that justice is not just a court judgment. It is also a personal journey. When people say they want justice after the war, they want to find the strength to calm their past spirits, dispel their guilt, and discover the truths they want to know.³⁴ Such desires reflect a deep inner human need for some reckoning. Unfortunately, the Balkans court verdicts for war crimes have experienced political instrumentalization, resulting in self-victimizing constructions as an ethnonationalism political force. In this way, justice was perverted, on the one hand, into the domain of subjective feeling and, on the other hand, into the realm of ethnopolitical mobilizations. In identifying “us” and “them” or “our” or “their” war “victims”, a particular past is often reached for, revisionist intervening in history with the need to erase (deny) certain parts. Instead of a sincere and systematic condemnation of the joint criminal enterprise in its entirety, in the optics of such perverted justice, this venture is sincerely and systematically tried to be normalized. President of the Helsinki Committee for Human Rights Sonja Biserko argued that countries in the region nationalized the history of Yugoslavia by skipping some common determinants. One cannot write the history of only a particular ethnic group that touches others without showing what happened in their relations. All these national histories mostly rely on the glorious past. The very fact of skipping the entire 20th century indicates that periods are skipped, which are very relevant for perceiving the present. Young people mostly grow up on the model that is offered to them. Education is part of the revisionist policy. School textbooks are fatal on all sides; public and media spaces do not allow different narratives and interpretations. Without a value framework, young people face insurmountable obstacles. All this creates confusion and frustration or the absence of any interest in the environment and the recent past. The way the past is talked about, the instrumentalization of

³³ Lea David, *The Past Cannot Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020).

³⁴ Elizabeth Neuffer, *The Key to My Neighbor's House: Seeking Justice in Bosnia and Rwanda* (London: Picador, 2002).

the victims, the manipulation of the facts all this distances the young generations from such topics.³⁵

Without a more conventional expression, we would problematize this process of perverting justice the words spoken by general Ratko Mladić, at the beginning of the war while commanding the shelling of civilians in one Sarajevo neighbourhood: “Mind-hole their Muslim minds! Do not let them sleep”. This phrase is an imperative of domestic ethnopolitics in general and the concept of “fake justice” on which it wants to build its political community. Acting to produce the “impossibility” of B&H is unsustainable suffering for all people they live in, obstructing institutions’ functioning, which should then be invoked as irrefutable proof of its impossibility uniformly produce apathy. B&H has the world’s most complex political and public administration system with the constitution based on ethnoreligious principles and marginalized “others”.

Furthermore, from a non-Bosniak perspective, we have a memory paradigm relating to “Kazani”.³⁶ Thus, various cases call for a different perspective on memory cultures of the post-Yugoslav space. Nevertheless, unfortunately, its characteristic is generally taken to conceal and deny one’s crime, questioned and criticized, along with a strong tendency toward self-victimization.

The conciliatory attitude based on some perverse notion of reciprocity in a crime cannot be empirically accurate. It is unimaginably immoral in its intention to accept the results of crime as such, as something truthfully uncomfortable but “natural”, even as the product of some normal reciprocal reaction. This attitude also reveals that the one who utters it is aware of individual participation in it was either active, as the perpetrator of the crime (murder; a neighbour’s property robbery), or passively (an observer who knows that what is happening -i.e., a neighbour disappears overnight). The truth and justice are privatized; and they become only subjective truths, including “equally valuable”.

³⁵ Maja Abadžija, “Sonja Biserko: Širi se strah od razgovora o Jugoslaviji [Sonja Biserko: Fear of Talks about Yugoslavia is spreading],” *Oslobodenje*, 2017. <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/intervjui/sonja-biserko-siri-se-strah-od-razgovora-o-jugoslaviji>.

³⁶ The pit near Sarajevo, B&H, where mostly Serb civilians were killed, whose bodies were then thrown into the pit. Musan Topalović Caco, a war commander who was later killed by the Bosnian-Bosniak army, committed these crimes.

People are left with this burden by sharing it with other equally marginalized individuals. There is a risk that old wounds will reopen, and ethnic conflicts will break out.

There is a significant and fundamental difference between guilt and responsibility. Guilt is linked to the criminal act and to the punishment that follows as a sanction. If we reduce post-Yugoslav history to the issue of individual guilt, which the ICTY and national courts determine, the point will be missed. The question arises in the moral sense: is it allowed to completely separate the criminals convicted by the Tribunal from the people whose name they committed crimes? In this way, we assume that peoples are a homogeneous community. Hereabouts, the nation is equally an individual. Thirty years after the wars, war criminals are treated as heroes in the family histories of a large part of the population. In that case, consideration whether identification with the project for which these people were convicted as war criminals. The critical power structures do not have a political will for reconciliation against the "de-historicization of crimes" within parallel memory politics.

On the contrary, it could suppress personal memories and unilaterally interpret traumatic and tragic events - less valid for political purposes. For example, earlier narratives about WWII included testimonies of passivity, i.e., a lack of resistance to the nazism, even in mass deportations. The new narrative has no place for such elements of memory. On the other hand, Serbs appropriate the memory of Jasenovac, a concentration and extermination camp established in fascist Croatia by the Independent State of Croatia- in the occupied Yugoslavia during WWII. The majority of victims were ethnic Serbs, Jews, Roma, and political dissidents. Thus, it is transforming it into one of the critical foundations of their identity.

Opposed by an articulated call to memory (media, political), unwanted past parts are often skilfully silenced, while their articulation remains broken and scattered in various parts of society. The transition from individual memory to collective memory must rest on a clear awareness of events. It is not satisfactory to list the victims without any ethnic or other preferences; an image of the events themselves must be created that will be unquestionable and function throughout the region. Simultaneously, memory politics manipulation and revisionism justification complete political manoeuvrings. Is there the opportunity for this "marginalized" and "subjectivized" approach to evolve along with a new type of solidarity among the victims themselves to reach the level of

public discourse? Ethnonational political actors and victimologists vigilantly defend it.

Franjo Tuđman's³⁷ hegemonic project, a self-proclaimed unrecognized entity on the B&H's territory, was carried out by aggression and sanctioned at the ICTY as a Joint Criminal Enterprise.³⁸ Croatia's political leaders publicly praise convicted war criminals. Within conservative Serbia, there is an authentic culture of denial based on the literary conception of history. The literary conception of history is attempting to reshape reality with mythological constructions. Research of political myths in the former Yugoslavia, especially those concerning Serbian political mythologization, pointed out the dimension of political myths.³⁹ Its (manipulative) essence wants more to distort than hide crucial facts from political reality, especially political history. Vjekoslav Perica (2019), a Croat historian, maintains that Balkan nationalists cannot know the truth but only emotionally sense the myth. Nor can they be pacifists; they only know about the truce; their ideology is a "constant struggle" and the idea of sacrifice as an investment for an unattainable future.⁴⁰ According to the world's major religions, they worship ethnic groups and nation-states, resulting from other peoples' negative perceptions and wars.

During the ICTY establishment, the international community opted for retributive justice as a type of transitional justice while partially ignoring the importance of restorative justice, which has the task of making reconciliation goals of the ICTY reality. With all its types and mechanisms, transitional justice is entirely in building peace and, ultimately, reconciliation, crucial for progress and prosperity. ICTY has failed to date change the discourses of self-victimization in individual national groups; on the contrary, it often even reinforced perspectives and lessons of denial and self-victimization. The Hague Tribunal did not fulfil its function -it did not contribute to reconciliation; it only deepened tensions and the gap between nations. The court established the facts and, it collected massive documentation, which is very important for the reconciliation process. It turned out to be a complex, painful and challenging process, and the outcome depends on specific circumstances and post-conflict transition, political choices of the main actors and

³⁷ The first president of independent Croatia.

³⁸ Case no. IT-04-74-T, ICTY, Second amended indictment: Prosecutor of the ICTY Tribunal, 2017.

³⁹ Despotović et al, "Politički mitovi," 1-15.

⁴⁰ Perica, "Pomirenje," <https://pescanik.net/pomirenje-i-posljednji-dani/>.

political will, or the ability to move along the path of moral and political renewal society.⁴¹ The situation at the first glance confirms the 2017 statement: “We in B&H will live for a long time three truths and the ‘black and white’ division of the world according to which they are” ours “good and moral, and they” there “evil and immoral”.⁴² Reconciliation as a process must come from within the societies, not imposed by the international court decisions from outside.

The crime alone is not the only reason for collective devotion; often, interests are behind the crime. For example, Dejan Ilić (2016) argues that Srđa Popović’s thesis that the Serbian leadership in the second half of the 1980s, the only salvation from falling from power was accepting a nationalist self-victimizing ethnonational identity. Moreover, destroying the existing order of the federal state is accurate and straightforward.⁴³ Thus, in addition to covering up crimes, the same interest remains active later and strengthens newly established identity ties.

In addition to reconciliation, the ICTY has comforted the public to write a region’s history. As previously claimed by the ICTY – Milošević’s Serbia will continue to be marked in the capital of international justice as a faithful helper of Serb forces in B&H. Thus, with the influence of Leaders of Republika Srpska (RS), especially the military, was not a direct participant in war crimes. ICTY acquitted Serbia from all responsibility for the genocide in Srebrenica and from direct control over explicit forces that committed crimes during the war in B&H. Besides, will Croatia, whose army, who fought on the B&H territory, according to the Blaškić and Kordić verdicts, be re-identified as an aggressor within Herceg-Bosna (an unrecognized Croat proto-state entity in B&H during the war, whose six leaders were convicted for war crimes in 2017) when the Court does not aspire to attribute such a role to the Yugoslav people’s army? By removing responsibility from states without which war would not be possible, ICTY judges do not only serve justice and truth, but they will also persist against confronting the past and subjugating the state apparatus of war actors and their publics. In the end, after decades of

⁴¹ Abadžija, “Sonja Biserko,” <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/intervjui/sonja-biserko-siri-se-strah-od-razgovora-o-jugoslaviji>.

⁴² Dženana Halimović, “Zarije Seizović: Tri istine u BiH [Zarije Seizović: Three truths in BiH],” *Slobodna Europa*, 2017. <https://www.slobodnaevropa.org/a/bosna-i-hercegovina-pravosudje-zarije-seizovic/28789541.html>.

⁴³ Dejan Ilić, “Beskompromisni patriotizam Srđe Popovića [Srdja Popovic’s Uncompromising Patriotism],” 2016. <https://pescanik.net/beskompromisni-patriotizam-srde-popovica>.

working on documenting crimes, it would be grotesque for the ICTY to take us back to the beginning and to formalize the thesis about the Balkan peoples, centuries bloodied and ready for mutual conflicts, Florence Hartman (2012) argued.⁴⁴ Moreover, deviant justice does not satisfy “a deep inner human retribution need” in the constant production of inner human anxiety.

Within the conflicting memory maxima and denial, the Srebrenica case is a compelling example. For *Deutsche Welle* (2019), Miloš Milovanović, now a member of the Srebrenica Municipal Assembly, says: “Some Western media presented the crimes committed against the Serbs only as fights for food. In that initial year of the war, we controlled about five per cent of the territory of the Srebrenica municipality, but almost the entire Serbian population was expelled or fled. They tell us: Serbs were preparing for war; they are the aggressors. So how come we are victims too? Alternatively, maybe we killed ourselves”.⁴⁵ Naser Orić, B&H Army Commander, was found before the ICTY and numerous B&H Courts, acquitted of charges. Furthermore, from the Bosniak perspective, the Srebrenica genocide is converting into “symbolism”, a “theme”, within discursive populist “national value” protection framework politics during the local polls. However, the town of Srebrenica is subjective and reduced to the burial of individual bones within the traditional “July” funerals, as fewer complete “bodies” are exhumed. The vital national protection in B&H is similar to a non-aggression pact, like a social contract based on Hobbes’ model: no one renounces their right to self-preservation; but they renounce the right to interfere in and restrict others from self-preservation. However, unlike Hobbes’ theory, the place of the one who has the right to decide on behalf of all is vacant. Thus, in order to protect their national interest, each group is a hostage to the others. As a national collective’s notion of its position, vulnerability closely corresponds to the antagonism that should be understood in society as an inevitable fact, but in political terms, it means the destruction of the political. It implies the totalization of exclusivity, which abolishes politics as the art of balancing between inclusion and exclusion, opening and closing, which is only one of the views of the notion of justice. The war of the 1990s was territorialized but delocalized; today, we have a similar pattern.⁴⁶

⁴⁴ Florence Hartmann, “Negiranje duple agresije [Denial of Double Crime],” *Peščanik*, 2012. <https://pescanik.net/negiranje-duple-agresije-u-bih>.

⁴⁵ Dževad Sabljaković, “Sudenje Mladiću za dvostruki genocid [Trial of Mladic for Double Genocide],” *Deutsche Welle*, 2012. <https://www.dw.com/hr/su%C4%91enje-mladi%C4%87u-za-dvostruki-genocid/a-16083064>.

⁴⁶ Hadžić, “Agnosticism and Atheism.”

The humanly defeated regional ethnopolitics is still present without catharsis, "reforms" on the peace horizon. Nationalism is still the ideological and practical constant of these policies and their leaders in the triangle of relations between Serbia, Croatia, B&H. Solid ethnonationalism directs interstate and presently antagonizes internal, social, and human relations. Finally, even outside the B&H triangle, equally devastating, it is visible today in Montenegro. After the elections, under the direct direction of the ideologue of the "Charter of Serbian Cultural Space", the logic of clerical-ethnic exclusivity occurred. From sophisticated, lithium-church into a politically tangible and open phase of negation and destabilization of Montenegro. By "Serbian cultural space", the trace of that Charter is meant, "the space where the Serbian people lived or still live".

The Moral Law and Scientific Rationality

Awareness of a lethal event's proximity triggers community trust and search for safe scientific knowledge and assessments. Discarding dominant ethnopolitical narratives is essential for all collectivities, peace-building, state-building, and transitional justice. For decades, former Yugoslav societies lived in apathy and hopelessness of unstable peace. Moreover, the immoral, kleptocratic (numerous regional and international reports) regional ethnopolitics instrumentalize intimidation, passivation, and pacification of existing dissatisfied ethnic subjects. There are no genocidal nations, nor did they ever exist. Nevertheless, there have been genocidal groups and policies. The immoral and political denial of crime's legal basis and factuality is ethnopolitical grounded. Instead of remorse and repentance, we have the calculated self-understanding of genocide as entirely rational and unquestionable.

In Albert Camus' *The Just Assassins*,⁴⁷ the Duke's wife seeks his repentance and offers salvation in an extended dialogue with the assassin: "You are young, you cannot be mean", she tells him. "Will you pray with me and repent", she asks? Kaljaev does not accept. "Let me prepare for death. I have to die. If I did not die, I would be a killer," he says. Kaljaev wants to die. He will not kill anyone again. The road to killing for him is over. So, it is in a world of Camus' moral principles and human dignity. Nevertheless, the world's existence and the Balkan world are not such, and notions are entirely distinct. Ethno-religious nationalism and

⁴⁷ Albert Camus, *The Just Assassins* (Paris: Gallimard, 1949).

its bloodstained policies devastated historical heritage cities: Croatian Vukovar and Dubrovnik, many Bosnian cities, and performed massacres and genocides in Markale⁴⁸, Tuzla (Kapija)⁴⁹, Prijedor, Višegrad, Foča, Srebrenica, Ahmići⁵⁰, and numerous others. Thus, Eichmann-type concentration camps and over six hundred mass graves would today deny everything it boasted about in the war. The most significant successes and victories. Moreover, they, even more, blame this inhumanity on their victims. Ordinary people would never do that. Alternatively, if they “failed”, they would look for ways to confess their sins and give their word to their conscience, like the morally shaken Otto Salaven: Georges Diamel, a prose writer of French modernism, in the cycle of the novel, writes the story of a man “who does not give up moral life, and who does not agree to degenerate”. He is a minor clerk with modest education but a strong aspiration towards personal, moral upliftment. That Otto Slaven, as Diamel’s hero is called, suddenly and quite unexpectedly, during a movie show, falls into the trap of a dreamy moral challenge. Furthermore, he does not do well. In the panic of a crowded dark cinema hall, caused by the shout of “Fire” Slaven, fleeing to safety, pushes and pushes, tramples the people around him just like everyone else. However, it turns out that the alert was false and that no one was in any danger. Nevertheless, that harmless, episodic event completely shattered Slaven. He did not pass the test of humanity. He realizes that he has done nothing wrong to anyone. He did no injustice to anyone, but he lost respect for himself. He acted selfishly. He lost his human dignity. He was below his morale that he had built so carefully. Moreover, now he is ashamed. He is ashamed of himself.⁵¹

⁴⁸ The Markale massacres were two separate bombardments, with at least one of them confirmed to have been carried out by the Army of Republika Srpska, targeting civilians during the siege of Sarajevo in the Bosnian War. They occurred at the Markale (marketplace) located in the historic core of Sarajevo, the capital of B&H. The first occurred on 5 February 1994; 68 people were killed, and 144 more were wounded by a 120-millimeter (4.7 in) mortar. The second occurred on 28 August 1995 when five mortar shells launched by the Army of Republika Srpska killed 43 people and wounded 75 others. The last attack was the apparent reason for NATO air strikes against Bosnian Serb forces that would eventually lead to the Dayton Peace Accords and the War in B&H

⁴⁹ It was a Massacre of primarily children and youth, in Tuzla, a city in B&H; on 25 May 1995, the Army of Republika Srpska (VRS) launched an artillery attack against Tuzla, which left 71 dead 240 wounded.

⁵⁰ The Ahmići massacre was the murder of approximately 120 Bosniak civilians in village Ahmići, central Bosnia, by members of the Croatian Defence Council in April 1993, during the Croat-Bosniak War.

⁵¹ Esad Bajtal, “Cinizam politikantskog licemjerja [Cynicism of Political Hypocrisy],” *Tačno.net*, 2021.

<https://www.tacno.net/novosti/esad-batal-cinizam-politikantskog-licemjerja/>.

What would a revolutionary theory look like that would lead to a culture of peace and justice, or how would its discursive practice be expressed? We can start from its historical-genealogical (developmental) aspect and overview some theories, knowledge, and practices that we can classify as revolutionary. Within the process of education and enlightenment, Socrates combined moral law and knowledge, saying that he who knows will never do evil (evil arises from ignorance), and that was the basis of his dialectic and ethics.

Conclusion

All the genocide experiences are essential information about the societies. It is necessary to take this probability earnestly and build a theoretical model from the part of the civilization process where violence manifests itself as modernity breakdown, not its product. It is laborious to resolve the apparent futility of the historical evil, and the necessity to persevere victims' voices is significant. The war, crime, and genocide became the centre of identity as the final legitimizing basis of the new states. Historical examinations become a justice mission, not so enormously regarding achieving indisputable truths but regarding narrating the truth. The public recognition of civilian victims cannot proceed without initiating the geopolitical state's engagement and support of the institutions. In genocidal war crimes cases, access to justice for prospective peace is crucial to ensure that victims from all ethnoreligious communities are not marginalized. Otherwise, it directs societies in a state of conflict that prolongs suffering by other means. Stability is a matter of ethnopolitical and moral responsibility belonging to the metaphysical sphere. Scientific rationality can provide a solid path against the dominant ethnopolitical ideologies. Denial and recognition resemble contradictory alternatives in this context, to which critical memory can add a more sustainable approach. Therefore, self-criticism, and confrontation with the past, must encompass all nations. There is no absolute solution to what is more damaging- memory or oblivion. Memory is a justice contributor; but it could affect peace, reconciliation, social progression, and development. Given humanity's propensity for violence, then at the very least, forgetfulness and the sacrifices it imposes may be a cause for relief rather than outrage after the most critical aspects of transitional, retributive, and restorative justice are fulfilled.

The meaning and significance of self-defense against the committed genocide require solicitude for conscience and moral

questioning. The national/ethnoreligious collective denial inducted by the politically encouraged culture of fear and ethnoreligious antagonism is critical for a liberal peace stalemate and social (in)justice. Thus, a decades-long political matrix regarding the “ethnonational interest” and ethnic patriotic collectivism departed as exceptional nationalism. Finally, these circumstances make human (universal) justice principles an open question.

Bibliography

- Assmann, Jan & John Czaplicka. "Collective Memory and Cultural Identity." *New German Critique*, no. 65 (1995): 125-133.
- Abadžija, Maja. "Sonja Biserko: Širi se strah od razgovora o Jugoslaviji [Sonja Biserko: Fear of Talks about Yugoslavia is Spreading]." *Oslobodenje*, 2017.
<https://www.oslobodenje.ba/dosjei/intervjui/sonja-biserko-siri-se-strah-od-razgovora-o-jugoslaviji>.
- Bajtal, Esad. "Cinizam politikantskog licemjerja [Cynicism of Political Hypocrisy]." *Tačno.net*, 2021.
<https://www.tacno.net/novosti/esad-batal-cinizam-politikantskog-licemjerja/>.
- Butković, Benjamin. "Genocid u Srebrenici se nije dogodio, on je planiran [The genocide in Srebrenica did not happen, it is planned]." *Al Jazeera*, 2020.
<https://balkans.aljazeera.net/opinions/2020/7/12/genocid-u-srebrenici-se-nije-dogodio-je-planiran>.
- Camus, Albert. *The Just Assassins*. Paris: Gallimard, 1949.
- Connerton, Paul. "Seven Types of Forgetting." *Memory Studies* 1, no. 1 (2008): 59-71.
- David, Lea. *The Past Cannot Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Despotović, Ljubisa et al. "Politički mitovi, nacionalizam, antinacionalizam i demokratija na prostoru bivše Jugoslavije, [Political Myths, Nationalism, Anti-Nationalism and Democracy in the former Yugoslavia]." *Nauka, bezbednost, policija* 15, no. 3 (2010): 1-15.
- Dostoevsky, Fjodor. *The Demons*. New York: Everyman's Library, 2000.
- Hadžić, Faruk. "The Politicization of Religion and the Sacralized Balkan Nations Regarding Bosnia and Herzegovina." *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* 40, no. 7 (2020): 106-131."
- Hadžić, Faruk. "Agnosticism and Atheism as Amoralism and Anti-Ideological Sociopolitical Paradigm in the Balkans, Specifically in Bosnia and Herzegovina." *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* 41, no. 2, (2021): 68-85.
- Hadžić, Faruk. "Ethnoreligious Political Dispute, Conflict Management, Leadership, and Civic Inclusion: The Balkans and Globally." *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13, no. 3 (2021): 619-637.

- Halimović, Dzenana. "Zarije Seizović: Tri istine u BiH [Zarije Seizović: Three truths in BiH]." *Slobodna Europa*, 2017. <https://www.slobodnaeuropa.org/a/bosna-i-hercegovina-pravosudje-zarije-seizovic/28789541.html>.
- Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press, 2020.
- Hartmann, Florence. "Negiranje duple agresije [Denial of Double Crime]." *Peščanik*, 2012. <https://pescanik.net/negiranje-duple-agresije-u-bih>.
- Huntington, Samuel P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster, 2020.
- Ilić, Dejan. "Beskompromisni patriotizam Srđe Popovića [Srdja Popovic's Uncompromising Patriotism]." 2016. <https://pescanik.net/beskompromisni-patriotizam-srde-popovica>.
- Ilić, Dejan. "Rat umjesto tranzicije [The War Instead of Transition]." *Peščanik*, 2018. <https://pescanik.net/rat-umjesto-tranzicije/>.
- Jensen, Anthony K. & Santini Carlota (eds.). *Nietzsche on Memory and History: The Re-Encountered Shadow*. Berlin: De Gruyter, 2020.
- Kearney, Richard. *On stories*. London: Routledge, 2002.
- Kovalovska, Adriana. Rape of Muslim Women in Wartime Bosnia." *ILSA Journal of International & Comparative Law* 3, no. 3 (1997): 931-945.
- Lucić, Predrag. "Govor." *Peščanik*, 2008. <https://pescanik.net/govor/>.
- Neuffer, Elizabeth. *The Key to My Neighbor's House: Seeking Justice in Bosnia and Rwanda*. London: Picador, 2002.
- Neumann, Franz. "Anxiety and Politics." *Journal for a Global Sustainable Information Society* 15, no. 2 (2012).
- Perica, Vjekoslav. "Hrvatska Je Danas najjača scena etničkog i klerikalnog nacionalizma na Balkanu [Today, Croatia is the most vital scene of ethnic and clerical nationalism in the Balkans]." *Radio Gornji Grad*, 2016. <https://radiogornjigrad.wordpress.com/2016/02/19/dr-vjekoslav-perica-hrvatska-je-danas-najjaca-scena-etnickog-i-klerikalnog-nacionalizma-na-balkanu/>.
- Perica, Vjekoslav. "Pomirenje i posljedni dani [Reconciliation and the Last Days]." *Peščanik*, 2019. <https://pescanik.net/pomirenje-i-posljedni-dani/>.
- Perica, Vjekoslav. "Willy Brandt u balkanskom getu [Will Brandt in the Balkan ghetto]." *Peščanik*, 2019. <https://pescanik.net/willy-brandt-u-balkanskom-getu/>.

- Riedlmayer, András J. "Expert report titled 'Destruction of Cultural Heritage in Bosnia and Herzegovina'." 2002. <http://hdl.handle.net/11134/20009:P02503>.
- Rieff, David. "Kad istorija više šteti nego koristi [When History does More Harm than Good]." *Nomad*, 2021. <https://nomad.ba/rieff-kad-istorija-vise-steti-nego-koristi>.
- Sabljaković, Dževad. "Suđenje Mladiću za dvostruki genocid [Trial of Mladic for Double Genocide]." *Deutsche Welle*, 2012. <https://www.dw.com/hr/su%C4%91enje-mladi%C4%87u-za-dvostruki-genocid/a-16083064>.
- Sekulić, Marinko, "Ubijeni 'na kucnom pragu' [Killed 'on the doorstep']." *Deutsche Welle*, 2019. <https://www.dw.com/hr/ubijeni-na-ku%C4%87nom-pragu/a-47208075>.
- Teitel, Ruti. "Transitional Justice in a New Era." *Fordham International Law Journal* 26, no. 4 (2002).
- Zorlak, Kemal. "Dan džamija: Od rata do sada u BiH obnovljeno 1.175 džamija i mesdžida." 2018. <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/dan-d%C5%BEamija-od-rata-do-sada-u-bih-obnovljeno-1175-d%C5%BEamija-i-mesd%C5%BEida/1137409>.
- "Case no. IT-04-74-T, ICTY, Second amended indictment: Prosecutor of the ICTY Tribunal." 2017.
- "DSS i NADA: Haški tribunal nije ni stvoren da deli pravdu [DSS and NADA: The Hague tribunal was not even created to distribute justice]." *Tanjug*, 2021. <http://tanjug.rs/full-view.aspx?izb=659809>.

BOOK REVIEW

Georgi Zelengora, *Türkiye'deki Pomaklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017, 208 sayfa. ISBN: 978-975-16-3425-2.

Dilara Avcı*

Georgi Zelengora, Pomakları ve Pomakların tarihini inceleyen önemli bir Bulgar araştırmacı ve gazetecidir. Balkanların ve Anadolu'nun 19. ve 20. yüzyıllara ait sosyal tarihini ve etnik yapısını farklı açılardan inceleyen yüzlerce yazısı Bulgaristan'da ve yurtdışında yayımlanmıştır. Kitap yazarın Türkiye'de 2009-2014 yılları arasında gerçekleştirdiği saha çalışmalarının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Saha çalışmalarının neticesinde nüfusun tamamının ya da büyük çoğunluğunun Pomak olduğu çoğu köy ve kasaba Zelengora tarafından tespit edilmiştir. Zelengora, köylerde, kasabalarda ve şehir merkezlerinde yaşayan Pomaklardan hem bu coğrafyadaki güncel durumlarını hem de Bulgaristan'dan göç eden akrabalarıyla ilgili tarihi bilgileri toplamıştır. Bu yöntem arşiv belgelerinde bulunamayacak tarzda bilgilere ulaşma açısından oldukça verimli olmuşa benzemektedir. Zira daha önce arşive dayalı yapılmış literatüre yansımayan türde (birebir görüşme) bilgileri bu yöntem sayesinde bize sunabilmiştir.

* Arş. Gör., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
ORCID ID: 0000-0002-7570-6011, e-mail: dilara.avci@ahievran.edu.tr

Bulgarca kaleme alınan kitabın çevirisini Prof. Dr. Zeynep Zafer yapmıştır. Zafer, Bulgaristan'da yetişmiş, lisans eğitimini de orada almış olup şu anda Ankara Üniversitesi Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Zafer hem çevirisinin akıcılığıyla hem de hatalı bilgileri düzeltmesiyle okuyucuya güven vermektedir. Cümlelerin çok uzun olmaması da ayrıca okuyucu için metni takip etme noktasında faydalı olmuştur.

Kitap, Önsöz ve Giriş kısımlarını müteakip 4 bölümden meydana gelmekte ve kitabın sonunda Kaynakça ve Ekler yer almaktadır. Kitabın Dizin bölümü bulunmamaktadır. Kitapta Dizin bölümünün bulunmaması büyük bir eksiklik çünkü dizin, araştırmacılar için ciddi bir öneme sahiptir. Hele ki böylesi tarihi, kültürel ve etnografik bilgiler açısından zengin bir kitabın mutlak surette iyi düzenlenmiş bir dizin bölümünün olması kitaba daha büyük bir önem vakfedebilirdi. Birinci bölüm, "Büyük Etnik Temizlik" olarak isimlendirilmiş ve 6 alt başlığa ayrılmıştır. Bu bölümde yazar 1877 yılında başlayan Pomak göçlerini temel alıp, 1944 yılı sonrası yapılan Pomak göçlerine odaklanmıştır. İkinci bölüm ise "Türkiye Cumhuriyeti Pomaklarının Yaşadığı Köyler" olarak adlandırılmış olup 2 alt başlıktan meydana gelmektedir. Bu bölümde genel olarak yazar Pomak nüfusunun dağıldığı coğrafyaları temel almaktadır. Kitabın Üçüncü bölümü "Türkiye Cumhuriyeti Pomaklarının Kimliği" olarak isimlendirilmiştir. Yazar bu bölümde Pomakların, Pomak aidiyetlerinden ne anladığına dair görüşleri okuyucuya sunmaktadır. Kitabın Dördüncü yani son bölümünün adı "Pomakların Geleceği"dir. Dördüncü bölümden sonra gelen "Kaynakça" bölümünde yazarın kitap dâhilinde yararlandığı farklı dillerde yazılmış çalışmalar (Bulgarca, Fransızca ve Türkçe) dikkat çekmektedir. Yazarın Bulgarcanın yanında Türkçeyi de bilmesi, yazarın saha çalışmalarını gerçekleştirirken, yeni nesil Pomaklarla görüşmelerinde ona yardımcı olmuştur. Son olarak "Ekler" bölümünde yazar, bazı Pomak türkülerini hem Pomakça hem de Türkçe olarak okuyucuya sunmaktadır.

Yazar Birinci bölüme, Türkiye'de bir hayli kalabalık nüfusa sahip olan Pomaklara dair Bulgaristan'da müstakil bir çalışma yapılmadığına dikkat çekerek başlar. Türkiye'de yaşayan Pomakların durumlarına değinen bazı yazarların da yetersiz ve yanlış bilgiler verdiklerini iddia etmektedir. Yetersiz ya da yanlış bilgilere örnek vermek gerekirse, Osmanlı'ya veya Türkiye'ye göç eden Pomaklar, genel olarak Bulgarların ikamet ettikleri köylere iskân edilmişlerdir. Bu cümlenin yanlışlığını Zelengora köylere yaptığı ziyaretlerde ispat etmiştir. Ayrıca, yazara göre konuya hâkim olmayan Bulgar yazarçizer takımının iddiaları bulunmaktadır. İlk olarak, Türkiye'nin Pomakları tamamıyla asimile

ettiği, bu duruma bağlı olarak da Pomakların dilini ve etnik benliklerini tamamen kaybettikleri iddiasıdır. İkinci iddia, Türk yöneticilerin Pomak köylerinin kurulmasına izin vermemeleri ve Pomak göçmenlerin Türklerin yaşadığı küçük köylere gruplar şeklinde yerleştirilmiş olmalarıdır. Üçüncü iddia, Türkiye'deki ağır iklim şartları, verimsiz topraklar ve yetersiz su kaynakları ile ilgilidir.

İkinci bölümde, Pomakların yaşadıkları köyler, kasabalar ve ilçeler yazar tarafından sıralanmıştır. Türkiye'de yaşayan bütün Pomaklar aynı özellikleri göstermemektedirler. Buna rağmen Pomakların beraber yaşama çabası yazarın ilgisini çekmiştir. Pomaklar hem şehir merkezlerinde/merkezde bulunan mahallelerde hem de köylerde toplu olarak yaşamaktadırlar. Yazarın tespitlerine göre Doğu Trakya, en çok Pomak'ın yaşadığı bölgedir. Zelengora merkezin, ilçelerin ve köylerin Pomak nüfusunu incelerken sözlü tarih yöntemini kullanmıştır. İzmir'de ikamet eden önemli Pomak ailelerinden Timraşlı Ahmed Ağa'nın torunları ile iletişime geçmiştir. Ayrıca, Pomak Dernekleri Federasyonu Başkanı Bayram Erat ile de görüşmüştür. Bu görüşmeleri Pomakların tarihlerine, şu anki durumlarına, kimlik tercihlerine, dillerinin kullanımına dair bilgiler sağlamıştır.

Yazar anlattıklarını pekiştirmek amacıyla tablolar kullanmıştır. Bu tablolar köylerin kuruluşlarından sonra yaşadıkları nüfus hareketlerini göstermektedir. Tablolara ek olarak, Pomak köylerinin geçim kaynaklarını, tarımla mı yoksa hayvancılıkla mı uğraştıklarını, köylülerin yaş gruplarını, köydeki Pomakların Pomakçaya hâkimiyetini, eğitim durumlarını, Balkanlardan ne zaman Türkiye'ye göç ettiklerini (savaş ya da zorla Hristiyanlaştırma sebebiyle mi?), belirtmiş olup yerleşmiş oldukları köylerin betimlemelerini yaparken, evlerin yapısını, sokakları, kahvehaneleri de detaylıca anlatmıştır. Pomak tarihini ve Pomak göçlerini merak edenler için bu bilgiler önem arz etmektedir.

Yazar Üçüncü bölümde Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan Pomakların kendileriyle ilgili kimlik tanımlamaları üzerinde durmuştur. Bulgaristan ve Yunanistan'dan Türkiye'ye göç eden Pomaklar, hem sosyo-ekonomik hem de dilsel olarak birbirlerinden farklı özelliklere sahiplerdir. Bulgaristan ve Yunanistan'da yaşayan Pomaklar her ne kadar "Pomakça" konuşsalar da konuşulan dilde belirli ölçüde bir farklılaşma söz konusudur. Farklı coğrafyalarda yaşayan Pomakların birbirinden farklı özellikler göstermelerine rağmen "Pomaklığın" birleştirici unsur olduğu dikkat çekmiştir.

Bu bölümde üzerinde durulan önemli meselelerden birisi de Türkiye’de yaşayan Pomakların kendilerini hangi etnik grubun altında konumlandıklarıdır. Bu konuda tüm Pomakların mutabık oldukları bir yaklaşım görülmemektedir. Zelengora, bu yaklaşımları kendi içerisinde bir tasnife ve tanımlamaya tabi tutmuştur. Öncelik olarak her zaman Türk kimliklerini benimseyip Türkiye’ye olan aidiyet duygularına gölge düşürmek istememekte ve Türk ile Pomak değerlerinin birbirleriyle çatışmasını asla kabul etmemektedirler. Bu anlayışa sahip Türkiye’deki Pomak gruplarının birçok temsilcisi, “Pomakız, ancak aynı zamanda da Türküz!” şeklinde tercihlerini belli etmişlerdir. Ayrıca bu insanlar, Türk akademisyenlerin çoğunlukla tercih ettiği isimlendirme olan “Pomak Türkleri” nitelemesini kullanmaktan imtina etmektedirler. İkinci grubu Yunanistan’dan Türkiye’ye göç eden Pomaklar temsil etmektedirler. Bunlar kendilerini daha çok “mübadil” gruplarla özdeşleştirmektedirler. Üstelik bu özdeşleştirme Pomaklarla olan aidiyet hissiyatından daha güçlü gözükmektedir. Üçüncü grubu ise Pomak milliyetçileri olarak tasniflemek mümkündür. Bu grup, ilk gruptan epey farklı olarak, Pomak değerlerinin Türk değerlerinden daha üstün olduğunu düşünmektedirler. Ayrıca Pomak değerleri olarak ifade edilen maddi ve manevi özellikler, Bulgarlardan farklılık göstermektedir. Kendilerini Bulgar tarih yazımında kullanılan “Müslüman Bulgar” olarak da kabul etmemektedirler. Pomak milliyetçileri kendilerini hem Türk hem de Bulgar değerlerine eşit mesafede konumlandırmaktadırlar.

Son bölümde, yazar “Pomakların Geleceği”ne projeksiyon tutmaya çalışıyor. Burada Zelengora, Bulgaristan’da Pomaklara karşı uygulanan acımasız ve zorunlu asimilasyon politikalarının durduğunu iddia etmekte fakat Bulgarların hala Pomak kimliğini reddetme eğiliminde olduklarının da altını çizmektedir. Bu iki yargısı birbirine taban tabana zıt görünmektedir. 2011 yılında Bulgaristan’da yapılan nüfus sayımında Pomakların kendilerini Pomak olarak adlandırılmasına izin verilmemesi ve kimliklerinin reddedilmesi, asimilasyon politikalarından tam olarak vazgeçilmediğinin göstergesi olsa gerekir. Zelengora’nın bu tutumu genel olarak kitabın tarafsız tutumuna gölge düşürmektedir. Oysa Pomaklar maruz kaldıkları asimilasyonun etkisini azaltmak için mahallelerden şehirlere kadar birçok yerleşim yerlerinde dernekleşmişler ve Pomakça gazeteler çıkarmışlardır. Dahası Avrupa ve Amerika’da Pomak enstitüleri ve diasporaları kurarak birbirleriyle olan bağlarını ve iletişimlerini geliştirmeye çalışmaktadırlar.

Türkiye’deki Pomaklar adlı kitap, Pomakların ayrı bir topluluk olarak görünmeye başladığı 93 Harbi’nden itibaren günümüze kadar Pomakların geçirdiği tarihsel süreçleri, kimliklerine bakış açılarını,

yaşadıkları ve göç ettikleri coğrafyaları tasvir edip anlatmasından dolayı oldukça kıymetlidir. Yazarın sözlü tarih metodunu kullanarak Türkiye’de ikamet eden Pomaklarla iletişime geçip, onlardan bilgi toplaması ise bellekte kalan bilgilerin ortaya çıkarılması açısından okuyucuya farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Çalışmanın, Pomaklar ve Pomak tarihi alanı hakkında araştırma yapan kişilere oldukça fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

BOOK REVIEW

Ozan Erözden, *Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2017, 263 sayfa. ISBN: 0000-0003-1081-9397.

Nazlıcan Çınar Aslan*

The author of the book, Ozan Erözden is a professor at the Faculty of Law at MEF University since September 2015. He was graduated from Istanbul University, Faculty of Law. He worked as a research assistant and lecturer in the Department of Public Law at this university between 1989-1999. Then, he worked in Croatia as human rights monitor within the Organization for Security Cooperation in Europe between 1999 and 2001. Ozan Erözden carried out his post-doctoral research at the Faculty of Law at the University of Cologne between 2006-2007 as an Alexander von Humboldt Stiftung fellow. He worked as a researcher in two international projects (supported Bluebird supported by UNDP and JURISTRAS supported by EU Commission) and a national TÜBİTAK 1001 project. He has publications in Turkish, English, French, and Croatian about theory of the state, theories of nationalism, human rights, transitional justice, and legal philosophy. He has been worked as a lecturer at different universities in since 2002.

* Yıldız Technical University, ORCID ID: 0000-0003-1081-9397;

In 2017, Prof. Erözden published his book “Coming to Terms with the Past and Criminal Justice: The Yugoslavian Experience”. This book is based on his research which he conducted while working at the University of Cologne.

The book consists of an introduction, five chapters, and a conclusion. It also has an extensive bibliography and a well-selected index for readers to understand easily.

In the introductory part of the book, the author deals with the question of how to solve social problems created by armed conflict or by abusive regimes via transitional justice mechanisms, that aim “to come to terms with the past”. At the same time, the author emphasizes that he wrote his book with the concern of being involved in this ongoing debate. He provides examples for democratic transition processes in different countries. He mentions Germany as an exception for being successful in the first wave of democratic transition. Contrary to first and second waves, third wave of democratic transition was not bloody; however, only Yugoslavia experienced bloody conflict. During this conflict, the International Criminal Tribunal for Yugoslavia (ICTY) was founded. According to the author, ICTY was a success in the history, because all defendants were judged except dead ones.

The first main part of the book is the conceptual framework. The author defines the terms “transition to democracy” and “transitional justice”. It deals with the process of transition to democracy with the dimension of coming to terms with the past. He mentions that every regime transformation is painful, however, transitions from a totalitarian regime to a democratic regime are problematic from the perspective of transitional justice. He explains the term “coming to terms with the past” by using Yugoslavia example. The disintegration process of socialist Yugoslavia started with the declaration of independence of Slovenia and Croatia in 1991 and ended with the declaration of independence of Kosovo in 2008. The developments and conflicts in this process can be considered to continue even today. Coming to terms with the past is a very important issue while trying to establish a new democratic regime especially after the criminal regimes or large-scale social conflicts. In democratization processes, previous regimes can be judged for criminal responsibility in such cases it is of crucial importance which legal system will be used (old or new one). He defines four main acts of international crime: Crimes Against Humanity, War Crime, Genocide, and Crime of Assault. It focuses on “individual criminal responsibility” as an important problem in the transition to democracy in the states where these acts are

committed. According to the author, the regimes involved in crimes should not be the part of the society without getting any punishment after they lose their power. He argues that the aim of coming to the terms with the past is both to take the responsibility of the former illegal acts and to reveal the truth. According to the author, revealing the truth undermines the legitimacy of the criminal regime and invalidates its arguments for the conflict. Thus, in a democratic regime with solid foundations, the danger of the criminal regime coming back to power is eliminated. He believes that coming to terms with the past should be supported through public disclosures and informing new generations.

The second main chapter of the book focuses on the historical context. According to the author, the possibility of the emergence of a criminal regime in the future can be prevented by coming to terms with the past. He gives some historical examples. Germany is taken as a positive example and Yugoslavia as a negative example. The trial of the Nazi regime is a successful example of coming to terms with the past. This trial also aimed to create a “pedagogical” effect in the society. According to the author, as a result of the process of coming to terms with the Nazi regime, anti-democratic totalitarian political movements can find only a limited social support in today’s Germany. The author states that the Nuremberg trials eliminated the possibility of total denial of crime, as they reveal the dimension of the crimes committed under the Nazi regime and how systematically they were committed. The author emphasizes that other trials, in which the defendants do not have the title of “main war criminal”, are also important in coming to terms with the past. According to the author, in Germany the process of coming to term with past was carried out with the aim of revealing the criminality of the Nazi regime and preventing the emergence of an authoritarian regime in Germany again. Erözden states that while evaluating whether the Nazi trials were successful in terms of reaching this goal, it is more accurate to evaluate whether they created public awareness about the Nazi’s past, despite their shortcomings. Author found trials successful since the Nazi trials made the criminality of the Nazi regime an undeniable fact in the vast majority of the public. It created a universal standard. Germany is a good example for coming to the term with the past, as it preserved the dynamism of this process. At this point, the author compares Yugoslavia with Germany.

In the third main part of the book, the author describes the collapse of Yugoslavia in a historical context and focuses on the process, actors, and political currents that led to the armed conflict. He gives information about the conflicts and the current situation in the former

Yugoslav countries between 1991-2001. This issue is the basis of the criminal cases in the following two parts of the book. Yugoslavia broke up with a bloody conflict in the early 1990s. According to the author, this disintegration was of concern for the international community, both because it was the biggest war after the Second World War, and it directly evoked the crimes against humanity committed in the Second World War. Disintegration process of Yugoslavia was problematic because of nationalism, political elites, and ethnic problems. The development of Serbian and Slovenian nationalism is also explained by economic situation. One of the examples of economic explanation can be given from Kosova. The first major crisis was experienced in Kosovo because of its poor economy and high unemployment rate after Tito's death in 1981. Ethnic identities became important in Yugoslavia election. According to the author, by 1991, it was impossible for the Yugoslav Socialist Federal Republic to maintain its own existence, and it could not maintain its integrity even by transforming itself from a federation to a confederation. In 1990, Croatia and Slovenia's proposal to convert the Socialist Federal Republic of Yugoslavia into a confederation was rejected. The request of the presidents of Bosnia and Herzegovina and Macedonia to transform into an asymmetrical federation was also rejected. The military coup planned in March didn't happen due to the indecision of the generals. As a result disintegration of Yugoslavia happened. The armed conflict started with the disintegration of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia and continued in a 10-year period. During this conflict, acts that are considered crimes in international law were committed intensively, and many trials were held at the international and national level for the elimination of this victimization and the punishment of the perpetrators. In the next section, the author gives information about the intensity of the conflict in different region of Yugoslavia. The book suggests that the conflicts in Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Kosovo were more intensive than the conflicts in Slovenia and Macedonia.

The fourth main chapter of the book deals with the activities of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia as an ad hoc international criminal court. He emphasizes the importance of international criminal justice in coming to terms with the past. The author deals with the activities of the court since 1993 from the perspective of coming to terms with the past and focuses on historical events. The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia is important as it is the second international criminal court established in history after the Nuremberg Tribunal. The International Criminal Tribunal for the former

Yugoslavia was established with the aim of preventing the commission of crimes under international law, punishing those who are responsible and finally establishing and maintaining peace in the Yugoslavian geography. According to the author, the court was established from the very beginning as a political judicial body and this court has different functions for different purposes. According to him, peace can be created when the people who are responsible for crimes are punished, and after the punishment, the victims can also contribute more voluntarily to the process of bringing peace. Punishing the perpetrators of the crimes committed is a deterrent for those who have the potential to commit the same crimes in the future. He emphasizes that the dominant perception of the public about the conflict process will change with the elimination of the effects of the discourse spread in the society by the regime that was in power during the conflict. He also focuses on the importance of changing the discourse of the political elites for the elimination of the psychological damage caused by the conflict process. The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia can provide this with individual criminal responsibility. It is important in this context that political elites also cooperate with international judicial bodies. National courts are important to extent the capacity of war crimes and crimes against humanity trials in accordance with universal standards for peace, however the author emphasizes that national courts are generally ineffective in areas of intense conflict, which is why international courts became important. In this context, in the case of Yugoslavia, it is mentioned that the ICTY judged the top politicians, administrators and officials, whom the national courts did not judge. The author makes a general assessment of the impact of the ICTY in coming to terms with the past and discusses the ICTY with its pros and cons. Considering its plus sides, ICTY is very inclusive in time and place, neutral and independent on the criterion of ethnicity. According to the author, the court's greatest contribution to the process of coming to terms with the past is prevention of possible conflict. On the negative side, he emphasizes that some of the recent decisions of ICTY can be related with the political pressure. It includes the allegations made by Frederik one of the ICTY judges, in his e-mail in 2013. The author argues that despite the shortcomings of the ICTY, it has a pioneering character by making sexual assault a crime against humanity, adjudicating that genocide was committed in Srebrenica, bringing together many documents related to the conflict between 1991 and 2001, and contributing to the discovery of the truth.

In Chapter 5, the author focuses on the experiences of the states that emerged from the former Yugoslavia in coming to terms with the

past through criminal proceedings. The first focused state in terms of coming to the terms with the past in the process of transition to democracy is Serbia. Cooperation with the ICTY in Serbia was problematic for a long time. Because the parties did not want to cooperate for nationalistic reasons. In addition, there were people who worked in army and police force committed crime during the war and were not punished. Therefore, parties in Serbia believed that the army and police forces would resist any possible cooperation with the ICTY. As a result of US pressure and encouragement, Milosevic was handed over to the ICTY, but other suspects lived in the society without punishment. After EU offered to cooperate with Serbia through membership, they felt under pressure and surrendered to ICTY. However, this is problematic for coming to terms with the past because This is characterized as heroism and patriotism in the society. All the suspects were handed over to the court in 2011.

In the subsequent elections, nationalist parties came to power in Serbia. Serbia's new rulers are not using the ICTY's activities for coming to terms with the past, but rather the opposite. In this period, national courts also play an important role in criminal proceedings in Serbia. These cases were few and incomplete, as the suspects were predominantly from the Serbian ethnic group. The second country is Croatia. Criminal proceedings in Croatia started much earlier and proceeded much more smoothly, both nationally and internationally. According to the author, this is because Croatia defines itself as a victim of the "Greater Serbia" project. Croatia's persistent refusal to submit the documents requested by the ICTY increased the possibility of Croatia facing international sanctions. This possibility caused the government to change with the incoming election, and a pro-cooperation government was elected. Although previous government was re-elected, cooperation with the ICTY continued. According to the author, national trials in Croatia have little importance for the process of coming to terms with the past, because the majority of suspects was from Serbian ethnic group. He focuses on a few studies on the local effects of coming to terms with the past, and these studies are not very positive. The author emphasizes that Serbia and Croatia created institutional infrastructure during the democratic transition process. In Bosnia and Herzegovina, there is a great need to come to terms with the past. He mentions that these activities are problematic due to the lack of federal institutions. He mentions that in Bosnia and Herzegovina, reasons of conflict remained the same. According to the author, 20 years after the end of the conflict, Bosnia and Herzegovina is far from being a success story in coming to terms with the

past. There are both external and internal reasons for this situation. The first of these is the Dayton agreement which ended the war in the country. With the Dayton agreement, an ethnic-based administrative and political structure was established, and this strengthened ethnic identities in the society. The system built on ethnic division, provokes ethnic nationalism. So, the nationalist parties are supported in this case. Ethnic nationalist parties also oppose the changes in the political system because they are aware that the system gives them an advantage. All parties take advantage of this system for their interests. According to the author, the ICTY jurisprudence could have been used very usefully in Bosnia and Herzegovina, but nationalist politicians acted in the opposite direction because of their own interests. Finally, he briefly mentions the examples of Slovenia, Kosovo, Macedonia, and Montenegro, where there is very limited effort to come to terms with the past.

In the conclusion part of the book, the author explains why he wrote this book and focuses on the main issues. He explains that coming to terms with the past is important because it can help to prevent another possible conflict. He emphasizes that the process of coming to terms with the past, the categories of collective victimization and collective aggression will disappear. He focuses on the continuing theme of collective victimization in Serbia, Croatia and Bosnia and Herzegovina. Because of these problems, The author emphasize that there will be a high probability of civil war in Bosnia and Herzegovina and a hot conflict between Serbia and Croatia.

Erözden's book is a remarkable work because it deals with the war and genocide in the disintegration process of Yugoslavia, which is described as the greatest human tragedy in Europe after the Second World War and emphasizes and discusses its importance for establishing peace through coming to the term with the past. While writing this book, the author aimed to emphasize the importance of coming to terms with the past for peacebuilding in post-conflict societies and gives a detailed account of this issue. In the book, the importance of coming to terms with the past is explained in detail. The example of Yugoslavia was compared with the example of Germany and the subject was reinforced with the method of comparison. While describing the disintegration process of Yugoslavia, the author also gave examples from the past and discussed the events with historical basis. The book is an important resource as it covers the ICTY decisions and process, which was established after the collapse of Yugoslavia, in a wide manner. At the same time, it is important because it emphasizes that the problems cannot be solved in these states unless they come to the terms with their past. Also, these

problems can create another hot conflict in this region. However, the frequent and extensive use of technical and legal terms in the book makes it difficult to read.

